

Wetenschappelijk stoeien met techniek

De economische wetenschap draagt nauwelijks bij tot inzicht in de technische ontwikkeling. Techniek is voor de econoom een glibberig begrip. Ze is moeilijk definieerbaar en niet te meten. Deze conclusie zou ik willen trekken uit een studiebijeenkomst die de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, op 21 januari jl. organiseerde over de beheersing van de technische ontwikkeling. Ter discussie stonden een preadvies van A. Heertje en schriftelijke commentaren daarop van W. J. Beek, W. Crouwel, L. Donia, F. Kuitenbrouwer en P. J. Vos.

Heertje heeft er de afgelopen jaren terecht op gehamerd dat de technische ontwikkeling meer onderwerp van beleid moet zijn dat ze tot nu toe is. Zijns inziens wordt er nog te veel vanuit gegaan dat technische ontwikkeling autonoom is en dus niet vatbaar voor economische analyse. Uit de vele pagina's tellende literatuuropgave die Heertje in zijn bekende boek over techniek opnam, kan evenwel worden afgeleid dat hij ietwat overdrijft 1). De technische ontwikkeling is vaak onderwerp geweest van vele buitenlandse analyses. Heertje heeft dus niet het ei van Columbus ontdekt, maar niettemin goed werk verricht. Technische ontwikkeling blijkt veelal afhankelijk te zijn (endogeen) van zich wijzigende marktomstandigheden (arbeidskosten, kapitaal-kosten), waarop de ondernemer reageert. Niettemin wordt er in het macro-economische beleid vaak impliciet vanuit gegaan dat de technische ontwikkeling autonoom is. Hoe is dat beleid om te buigen in de door Heertje gewenste richting?

Ik vrees dat de econoom deze vraag om drie redenen niet kan beantwoorden. In de eerste plaats loopt hij vast in het onderscheid tussen autonome en endogene technische ontwikkeling. In vele analyses wordt het statistisch niet verklaarde deel van de economische groei beschouwd als autonome technische vooruitgang, hetgeen onjuist is, omdat het waarschijnlijk een belangrijke endogene component bevat. Zouden we in staat zijn de werkelijk autonome technische vooruitgang te meten, dan zal m.i. blijken dat deze vooruitgang de belangrijkste bron is van de maatschappelijke vooruitgang. Ik heb het nu over de echte vernieuwingen, d.w.z. het ontstaan van nieuwe producten zoals eens de gloeilamp, de radio, de tv, de computer enz. Dergelijke uitvindingen zouden wel eens afhankelijk kunnen zijn van de aanwezigheid van een optimistische visie op de maatschappelijke toekomst. De huidige malaise gaat op zijn minst gepaard met het ontbreken van dergelijke uitvindingen.

Daarnaast bestaat de endogene technische ontwikkeling, die reageert op vnl. wijzigingen in de kostenverhoudingen. Deze borduurt voort op de autonome uitvindingen, die aldus mogelijk worden geperfectioneerd. De endogene ontwikkeling is voorwerp van economische analyse, maar hoeft niet bij te dragen tot veel vernieuwende impulsen. Een beleid dat de endogene technische ontwikkeling stimuleert is nuttig, maar een beleid gericht op de technische ontwikkeling, die tot nu toe als autonoom werd gezien, lijkt

mij nuttiger omdat endogene ontwikkelingen welhaast vanzelf ontstaan.

De tweede reden waarom de econoom er nauwelijks in zal slagen de technische ontwikkeling in de door Heertje gewenste richting om te buigen hangt samen met de wijze waarop in de economie de techniek wordt gemeten. Ik schreef hiervoor reeds dat het niet verklaarde deel van de economische groei vaak als autonome technische vooruitgang wordt beschouwd. De term in de productiefunctie die deze vooruitgang weergeeft, kan worden verkleind door de produktiefactoren arbeid en kapitaal te corrigeren met een factor die een belichaamde technische ontwikkeling voorstelt 2). Het ware beter in de productiefunctie niet te aggregeren en dus grote hoeveelheden produktiefactoren van heterogene soorten van arbeid en kapitaal op te nemen. Dit is helaas onmogelijk, zodat we ons tevreden moeten stellen met de genoemde correctiefactoren. We hebben dan, theoretisch gezien, de technische ontwikkeling gemeten, maar we zouden evengoed kunnen zeggen dat, praktisch gezien, de correctiefactoren alleen als doel hebben het verkrijgen van een zo groot mogelijke correlatiecoëfficiënt. De correctiefactoren zijn daarom onbruikbaar voor het te voeren beleid; ze geven niet aan welke technische ontwikkeling moet worden gestuurd.

Er is een derde reden waarom de econoom de techniek moeilijk kan sturen. Technische ontwikkeling heeft lang niet altijd direct op productieprocessen betrekking. Het is mogelijk de arbeidsproductiviteit te vergroten door de manier van leiding geven en de arbeidsverhoudingen te verbeteren. Deze soort technische ontwikkeling, die van sociaal-psychologische aard is, is in de economische analyses moeilijk te meten. Vooral in een tijd als deze met dreigende grondstoftekorten en met gebrek aan de hierboven genoemde nieuwe (autonome) uitvindingen, is de welvaart te verhogen door dit soort technische ontwikkeling te bevorderen. M.i. kan technische vernieuwing ten opzichte van de besluitvorming in de ondernemingen in de richting van meer zeggenschap een bruikbaar substituuut zijn van de andere genoemde technische ontwikkeling. Zo'n substitutie heeft ingrijpende consequenties voor het wetenschaps- en onderwijsbeleid: geen oriëntatie in de richting van de bèta-wetenschappen, zoals Heertje bepleit, maar in de richting van de alpha-wetenschappen.

Het is typisch dat dit laatste aspect van de technische ontwikkeling op de WBS-conferentie nauwelijks aandacht kreeg.

L. Hoffman

1) A. Heertje, *Economie en technische ontwikkeling*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1973.

2) Degene die in kort bestek kennis wil nemen van de wijze waarop in de economie met de technische ontwikkeling wordt omgesprongen, raad ik aan te lezen: A. E. Ott, *Production functions, technical progress and economic growth*, *International Economic Papers*, 1962, blz. 102-104; C. Kennedy, *Induced bias in innovation and the theory of distribution*, *The Economic Journal*, 1964, blz. 541-547; en W. Vogt, *Theorie des wirtschaftlichen Wachstums*, Verlag Franz Vahlen GmbH, Berlin en Frankfurt a.M., 1968.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Wetenschappelijk stoeien met techniek	157
Column Werkloosheid, door Dr. J. Bartels	159
<i>Prof. Drs. V. Halberstadt en Mr. C. A. de Kam:</i> Directe uitgaven of belastinguitgaven: theorie en WIR-praktijk	160
<i>Drs. J. Dijkma:</i> Halfjaarberichten van Nederlandse ondernemingen (I)	167
Vacatures	172
<i>Drs. J. W. de Beus:</i> De onafwendbaarheid van een geleide loonpolitiek (II)	173
Ingezonden De bevrizing van de kinderbijslag nog eens nader bezien, door Drs. J. P. M. Groenewegen	178
Mededelingen	179
Maatschappijpiegel Problemen van arbeidsmarktbeleid, door Drs. L. Faase	180
Boekennieuws Paul G. Hoel en Raymond J. Jessen: Basic statistics for business and economics, door Dr. G. J. van Driel	182
J. Klaassen: De vervangingswaarde, theorie en toepassing in de jaarrekening, door Drs. C. Horden	182

ESB: de APOtheek voor economen.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.*

*Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Redactie-medewerker: T. de Bruin.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.

Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.

*Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 137,28 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 96,72
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

*Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.*

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische
Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR

Postbus 53021

2505 AA Den Haag

Telefoon (070) 50 33 00

Telex 33101

*Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.*

Stichting

Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek

Balanced International Growth

Bedrijfs-Economisch Onderzoek

Economisch-Technisch Onderzoek

Vestigingspatronen

Macro-Economisch Onderzoek

Projectstudies Ontwikkelingslanden

Regionaal Onderzoek

Statistisch-Mathematisch Onderzoek

Transport-Economisch Onderzoek

Werkloosheid

De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) heeft, zoals gebruikelijk, in december jl. halfjaarlijkse termijnramingen gepubliceerd over de te verwachten economische ontwikkeling in de bij bovengenoemde organisatie aangesloten landen. Het gezamenlijk bruto nationaal produkt van de 24 landen aangesloten bij de OESO zal in 1978, evenals in 1977, een reële groei van 3,5% te zien geven. Deze verwachting van het OESO-secretariaat ten aanzien van de economische groei in de geïndustrialiseerde landen is lager dan de eerdere prognoses van medio 1977. Toen werd nog uitgegaan van een reële groei van 4,5% in 1977, terwijl voor 1978 het streven was gericht op een reële groei van gemiddeld 5%.

Als er niet snel extra stimulerende maatregelen worden genomen zal de groei van het bruto nationaal produkt van de OESO-landen in de tweede helft van 1978 dalen tot ongeveer 3%. Dit zal tot gevolg hebben, dat het aantal werklozen in de OESO-landen aan het einde van 1978 zal zijn gestegen tot ongeveer 17 miljoen of ruim 5,5% van de beroepsbevolking. In Europa kan de werkloosheid zelfs toenemen tot 6%.

De werkloosheid behoeft evenwel niet toe te nemen, onderstreept het OESO-rapport. Het is volgens de OESO-deskundigen nog steeds mogelijk om in 1978 door het tijdig nemen van geëigende maatregelen, met name door het tijdelijk verhogen van het overheidsfinancieringstekort, een zodanige economische groei te bereiken, dat de werkloosheid kan gaan teruglopen, zonder dat de inflatie weer wordt aangewakkerd. Een gemiddelde toeneming van het bruto nationaal produkt van 4,5% in 1978 lijkt in deze omstandigheden het maximaal haalbare voor de OESO-lidstaten als geheel.

Ik moet mij verontschuldigen voor de wel zeer korte samenvatting van enige conclusies uit het laatst verschenen halfjaarrapport van de OESO. Geen hoop — dat is duidelijk — wordt gegeven ten aanzien van de verbetering van de werkgelegenheidssituatie in de lidstaten en zeker niet in die welke in Europa gelegen zijn. Met nadruk wijst de OESO op de noodzaak tot het tijdig nemen van maatregelen om een verder terugvallen van de werkgelegenheid te voorkomen. Maar even terecht wordt er

daarbij op gewezen, dat deze maatregelen mede hun begrenzing vinden in de noodzaak om voor een wederopleving van het inflatietempo te waken. Ook volgens de OESO blijft een *conditio sine qua non* voor de bestrijding van de werkloosheid een doorzetten van de daling van de inflatie, ook in 1978.

In een recent rapport van The Conference Board, dat als titel draagt *Employment and unemployment: priorities for the next five years*, wordt diezelfde nauwe band tussen inflatie en werkloosheid aangetroffen. K. A. Randall, de president van The Conference Board, verwoordt dit al in de eerste zin van zijn voorwoord bij dit rapport:

„The twin evils of unemployment and inflation have beset the business community and other parts of American society in the recent past”.

In dit rapport concludeerde Charles Holt:

„Everybody seemed to accept that the combination of structural problems in the labor market and the threat of inflation required new kinds of policy measures that were both geared to improving structure and to being anti-inflationary, or at least noninflationary”.

Heel interessant in het rapport van The Conference Board is de aandacht, die daarin wordt gegeven aan de invloed van de wijziging in de samenstelling van de beroepsbevolking op de cijfers van de werkloosheid. Democratische en sociale veranderingen hebben in de Verenigde Staten in de laatste 20 jaar ertoe geleid, dat meer teenagers en vrouwen tot de beroepsbevolking moeten worden gerekend. En in dit land zijn dit de groepen met een relatief hoge werkloosheidsgraad. Was in 1955 van de totale beroepsbevolking ongeveer 15% in de leeftijd tussen 16 en 24 jaar, in 1975 was dit percentage gestegen tot ongeveer 24%. Berekend wordt door The Conference Board, dat het werkloosheidspercentage van 8½% in 1975 7,4% zou zijn geweest, indien de samenstelling van de beroepsbevolking in 1975 gelijk was geweest

aan die van 1955. Ook in de Verenigde Staten was in de jaren zeventig het probleem van de jeugdwerkloosheid het meest klemmend.

Deze constatering leidt tot twee conclusies. De eerste is, dat de grote verschillen in werkloosheidspercentages tussen verschillende groepen tot verschillende remedies voor de oplossing van het werkloosheidsprobleem leiden. Maatregelen, die met succes zouden kunnen worden uitgevoerd om de werkloosheid van volwassenen te bestrijden, zullen minder of geen effect hebben bij de aanpak van het probleem van de werkgelegenheid voor jongeren. De tweede is, dat in de Verenigde Staten tussen 1980 en 1990 het percentage van de beroepsbevolking dat zonder werk is zal dalen, omdat in die jaren het aantal 16- tot 24-jarigen, dat tot de beroepsbevolking behoort, zal verminderen met ongeveer 3 miljoen.

Het lijkt een contradictie, maar het is er geen, als vastgesteld wordt dat de situatie denkbaar is, waarbij werkgelegenheid en werkloosheid beide in éénzelfde periode stijgen. De verklaring voor dit verschijnsel is gelegen in de toeneming van de omvang van de beroepsbevolking.

Wat is nu de les, die uit de nadere analyse van de statistische gegevens wat betreft de werkgelegenheid is te trekken. Dat is deze, dat vaak niet kan worden volstaan met globale maatregelen ter verbetering van de werkgelegenheidssituatie, maar dat zulke maatregelen naar tijd en plaats gedifferentieerd moeten worden. Aan de structuur van de arbeidsmarkt zal daarbij veel aandacht moeten worden gegeven. Het betekent ook, dat men zich bij de bestrijding van de werkloosheid in Europa niet alleen kan baseren op het zorgwekkend hoge aantal der werklozen, maar per regio vrij zeker voor differentiatie van het beleid moet zorg dragen. Gehoopt moet wel worden, dat de ingewikkeldheid van het probleem niet tot vertraging in het nemen van maatregelen zal leiden.

Directe uitgaven of belastinguitgaven: theorie en WIR-praktijk

PROF. DRS. V. HALBERSTADT*
MR. C. A. DE KAM*

Inkomensoverdrachten van de overheid aan de particuliere sector kunnen de vorm hebben van directe uitgaven ten laste van de overheidsbegroting of besloten liggen in de fiscale structuur als belastinguitgaven. In onderstaand artikel 1) bespreken Prof. Halberstadt en Mr. De Kam criteria die de keuze tussen directe uitgaven en belastinguitgaven kunnen bepalen. Tevens schenken zij aandacht aan institutionele factoren, die deze keuze dikwijls mede beïnvloeden. Als praktijkgeval bespreken zij de investeringsprikkels in de aan het parlement voorgelegde Wet op de investeringsrekening. Tot slot houden zij een pleidooi voor het beter zichtbaar maken van belastinguitgaven ten einde rationele besluitvorming over de aanwending van de schaarse middelen door de overheid te bevorderen.

1. Inleiding en probleemstelling

In beginsel kan de overheid langs twee wegen streven naar verwezenlijking van haar beleidsdoelstellingen. Enerzijds door middel van het stellen van regels, anderzijds via de vorm die wordt gegeven aan het patroon van publieke inkomsten en uitgaven. Traditioneel besteedt de leer der openbare financiën echter opmerkelijk weinig aandacht aan onderzoek naar de optimale combinatie van beleidsinstrumenten om politiek bepaalde doeleinden te bereiken 2). Deze stand van zaken is in hoge mate teleurstellend voor beleidsmakers die in de praktijk dagelijks worden geconfronteerd met de noodzaak om bepaalde instrumenten te selecteren. Het behoeft geen betoog dat die middelenkeuze — gegeven de beleidsoogmerken — indien enigszins mogelijk gebaseerd dient te zijn op de resultaten van grondige analyse en proefondervindelijk onderzoek.

In dit artikel concentreren we ons op inkomensoverdrachten van de overheid aan de particuliere sector binnen de economie. Dergelijke overdrachten bestaan uit subsidies en uit sociale uitkeringen 3). Subsidies omschrijven wij in navolging van Shoup als overdrachten die afhankelijk zijn van specifieke economische prestaties. Sociale uitkeringen beogen aan de ontvangers een inkomensgarantie te verschaffen 4). Inkomensoverdrachten — zowel subsidies als sociale uitkeringen — doen zich voor in tweeërlei vorm. Enerzijds hebben ze de vorm van directe uitgaven ten laste van de overheidsbegroting. Anderzijds liggen ze besloten in talrijke voorzieningen die de structuur van veel publieke heffingen mede bepalen. Zulke voorzieningen resulteren in een (impli-

ciete) inkomensoverdracht, naarmate zij financiële verplichtingen van de particuliere sector jegens de overheid verminderen. Aangezien fiscale heffingen in de meeste economieën de voornaamste bron van publieke inkomsten vormen, beperken wij ons verder tot voorzieningen in het belastingstelsel. Dergelijke voorzieningen in de fiscale wetgeving — in het leven geroepen om gegeven beleidsdoelstellingen te realiseren — kunnen als „belastinguitgaven” worden aangemerkt 5).

Kort gezegd houden wij ons in deze bijdrage verder bezig met de keuze tussen directe uitgaven en belastinguitgaven. Onze invalshoek is veeleer in hoge mate pragmatisch dan bepaald door pure theoretische inzichten. Deze benadering lijkt passend, gelet op de theoretische lacunes rondom onze probleemstelling 6).

In paragraaf 2 wordt ingegaan op definitiekwesties. In de derde paragraaf worden criteria behandeld, die een rol dienen te spelen bij de keuze tussen directe uitgaven en belastinguitgaven. Paragraaf 4 biedt een beknopte beschouwing betreffende enkele institutionele factoren, die in de praktijk de keuze van beleidsinstrumenten vaak medebepalen. In de vijfde paragraaf wordt dieper ingegaan op één praktijkgeval: de onlangs voorgestelde wijziging ten aanzien van investeringsprikkels in ons land. In de afsluitende paragraaf worden enkele voorlopige gevolgtrekkingen geformuleerd.

2. Definities

We veronderstellen dat de overheidsuitgaven — of ze nu wel of geen beslag op de nationale productiecapaciteit leggen — betrekking hebben op door de overheid ter beschik-

* De auteurs zijn verbonden aan de Vakgroep Belastingrechtelijke vakken van de Rijksuniversiteit Leiden.

1) Bewerking van een paper, *About the choice between direct versus tax expenditures*, gepresenteerd op het 33ste congres van het International Institute of Public Finance, gewijd aan het onderwerp „Subsidies, tax reliefs and prices” in Varna van 3-9 september 1977. Wij danken J. Weitenberg voor zijn waardevolle opmerkingen naar aanleiding van een voorlopige versie van dit stuk. Wij zijn A. Peterse dank verschuldigd voor zijn ondersteunende activiteiten ten behoeve van dit artikel.

2) Martin S. Feldstein, *The theory of tax expenditures*, *Discussion Paper Series*, no. 435, Harvard Institute of Economic Research, 1975.

3) Carl S. Shoup, *Public Finance*, Chicago, 1970, blz. 145.

4) Een uitvoerige beschouwing over het subsidiebegrip onder andere in Joint Economic Committee, *The economics of federal subsidy programs*, A Staff Study, 92d Congress, 1st Session, Washington, 11 januari 1972.

5) Stanley S. Surrey, *Pathways to tax reform*, Cambridge, Mass., 1973, blz. 6-7.

6) James M. Buchanan, *Public finance and public choice*, *National Tax Journal*, XXVIII, 1975, blz. 383-393.

king gestelde collectieve en individuele goederen, en voorts bestaan uit geldoverdrachten, leningen, rentesubsidies en geëffectueerde garanties. Onder belastinguitgaven verstaan we voorzieningen in de fiscale wetgeving die de belastinggrondslag beperken of een afwijking betekenen van de normale structuur van de betrokken belasting. Hoewel tot op heden het meeste onderzoek betreffende belastinguitgaven gericht was op de inkomstenbelasting, zien wij voor die inperking geen enkele reden. Alleen een ruime omschrijving, zoals hier voorgesteld, verschaft zo compleet mogelijke informatie aan de verantwoordelijke beleidsbepalende instantie(s). Wie de premies voor de sociale verzekeringen niet als fiscale heffing wil aanmerken, dient de „premie-uitgaven” waartoe een bepaalde voorziening aanleiding kan geven, afzonderlijk in de oordeelsvorming te betrekken.

Zoals met definities vaker het geval is, roept ook de onze nieuwe vragen op. Allereerst doemt het probleem op dat voor iedere belasting een „normale” heffingsgrondslag moet worden afgepaald. Vervolgens dient althans een zekere mate van overeenstemming te worden bereikt over de vraag, hoe nu precies de algemene of normale structuur van een bepaalde belasting eruit ziet. Ten derde kan onze definitie tot extra moeilijkheden aanleiding geven bij de raming van de omvang en economische effecten van individuele belastinguitgaven.

Het ligt nogal voor de hand dat de opvattingen over — bijvoorbeeld — de heffingsgrondslag van een inkomsten- resp. omzetbelasting van land tot land in zekere mate uiteenlopen. Bovendien lijkt het mogelijk noch wenselijk om politieke waarde-oordelen bij de omlijning van belastinguitgaven geheel te negeren. In dit artikel laten wij de hoogst belangwekkende problemen die zich voordoen bij de ontwikkeling van een belastinguitgavenbegrip echter links liggen 7). We nemen eenvoudshalve aan dat de overheid in feite steeds de vrije keus heeft tussen directe uitgaven en voorzieningen in de fiscale wetgeving, als alternatieve middelen om een gegeven beleidsdoelstelling na te streven.

Belastinguitgaven waarmee wordt beoogd activiteiten van de particuliere sector aan te moedigen — in respons op het te behalen geldelijk voordeel — duiden we aan als „belastingprikkel”. Belastinguitgaven waarvan het doel is om soelaas te bieden in moeilijke financiële omstandigheden vormen — zoals eerder werd betoogd — een impliciete inkomensoverdracht. Dergelijke impliciete overdrachten via de inkomstenbelasting worden veelvuldig verdedigd met een verwijzing naar het „draagkrachtbeginsel”. Of in een concreet geval de keus uitvalt ten gunste van het instrument van de belasting- c.q. premie-uitgaaf dan wel van een directe uitgave, is een kwestie van goed geïnformeerd en intelligent uitgaven- en belastingbeleid. Uit een recent overzicht blijkt zonneklaar dat belastinguitgaven in veel landen worden gebruikt als instrument voor het bereiken van een breed scala van beleidsdoeleinden 8).

3. De keuze tussen uitgeven en lasten verlichten

Bij de besluitvorming over de vraag of geldelijke steunverlening aan de particuliere sector moet worden gegoten in de vorm van een directe uitgave ten laste van de begroting dan wel in de vorm van een voorziening in de belastingwetgeving, dienen bij voorkeur criteria te worden gehanteerd.

Wat *afzonderlijke* maatstaven betreft, geldt dat

- de kosten — die we gelijk stellen aan het feitelijk beloop van directe uitgaven dan wel aan de gederfde opbrengst uit hoofde van de betrokken voorziening in de belastingwet — natuurlijk van het grootste belang zijn.

Andere maatstaven zouden kunnen zijn:

- de administratieve complexiteit van het uitgavenprogramma (beheer, controleerbaarheid en zichtbaarheid van de uitgaven);

- de kans dat vertragingen optreden bij de uitvoering van het programma;
- de gevolgen voor economische groei, werkgelegenheid en inflatie (stabilisatiefunctie);
- de verdelingseffecten (rechtvaardigheid en neutraliteit tussen burgers en ondernemingen).

Deze opsomming is zeker niet uitputtend. Bovendien verschillen de genoemde maatstaven naar aard en theoretische spanwijdte. Beleidsbepalende instanties zullen alternatieven voor de vormgeving van een uitgavenprogramma beoordelen met inachtneming van de waarde die zij aan afzonderlijke criteria toekennen. Ze zijn echter beter in staat om te besluiten welke programmavorm het meest geschikt is om een gegeven beleidsdoelstelling te verwezenlijken, nadat de te maken keuze in duidelijke termen is geanalyseerd.

Natuurlijk zijn niet alle maatstaven in alle gevallen toepasbaar. Evenmin is het uitgesloten dat bij gelijktijdige toepassing van verschillende criteria tegenstrijdige gevolgtrekkingen uit de bus rollen. Bij vergelijking van de voor- en nadelen die eigen zijn aan een belastinguitgave en directe uitgave moet het in ieder geval gaan — onder toepassing van gekozen maatstaven — om programma's die elkaar in omvang niet veel ontlopen. Dat wil zeggen, onder beide programma's wordt eenzelfde bedrag aan overheidsmiddelen aan dezelfde groep (potentiële) profijtgebers (in)direct ter beschikking gesteld.

De aan te leggen maatstaven kunnen ruwweg in drie groepen worden onderscheiden.

- Maatstaven met betrekking tot de doeltreffendheid van directe dan wel belastinguitgaven. Een gekozen instrument is meer doeltreffend naar de mate waarin daarmee vaststaande doelstellingen worden verwezenlijkt, ongeacht de kosten.
- Maatstaven met betrekking tot de doelmatigheid van directe dan wel belastinguitgaven. Een gekozen instrument is doelmatiger naar de mate waarin vaststaande doelstellingen worden verwezenlijkt tegen lagere kosten.
- Maatstaven met betrekking tot de verdelingseffecten van directe dan wel belastinguitgaven.

Deze categorieën sluiten elkaar niet altijd wederzijds uit, maar vullen elkaar in analytische zin aan.

Toepassing van bepaalde criteria kan nooit antwoord verschaffen op de vraag of er werkelijk behoefte bestaat aan een uitgavenprogramma 9). Zodoende wordt alleen uitsluitend verkregen omtrent de vorm waarin een programma bij voorkeur dient te worden gegoten: een belastinguitgaaf of een directe uitgaaf.

3.1. Doeltreffendheidsmaatstaven

Diepgaande studies naar de doeltreffendheid van concrete belastinguitgaven zijn tamelijk zeldzaam. Ditzelfde geldt in versterkte mate ten aanzien van de vraag of een belastinguitgaaf dan wel een directe uitgave de meest doeltreffende manier is om bepaalde doeleinden van het sociaal-econo-

7) Boris I. Bittker, Accounting for federal tax subsidies in the national budget, *National Tax Journal*, XXII, 1969, blz. 244-261.

8) Stanley S. Surrey en Emil S. Sunley, Tax incentives as an instrument for achievement of governmental goals, General report, IFA, *Cahiers de droit fiscal international*, Vol. LXIa, Deventer, 1976, blz. 13-41.

9) Het spreekt natuurlijk vanzelf dat de eerste aan te leggen maatstaf bij ieder uitgavenprogramma — direct of via de fiscale wetgeving — moet zijn of daaraan werkelijk behoefte bestaat. Hierna is steeds verondersteld dat die preliminaire vraag bevestigend is beantwoord.

misch beleid te realiseren 10). Het schaarse onderzoek biedt niet zelden een verward beeld. In paragraaf 5 illustreren wij dit met onderzoek naar de effectiviteit van investeringsprijkkels. Men beweert wel dat belastingprijkkels ondoeltreffend zijn in vergelijking met directe uitgaven, omdat sommige belastingbetalers profiteren, terwijl ze niet anders handelen dan ze toch al voornemens waren. Maar ook al zou dit waar zijn, hetzelfde gaat dan op voor rechtstreekse begrotingsuitgaven, althans voor zover ze uiterlijk dezelfde kenmerken vertonen als het fiscale programma.

Wèl een duidelijk nadeel, dat in het algemeen aan belastinguitgaven kleeft, is dat ze niet ten goede komen aan wie volledig buiten het belastingstelsel vallen. Een belastinguitgave in inkomsten- of winstbelasting heeft het nadeel dat contribuabelen met een laag of negatief inkomen daarmee niet gebaat zijn 11).

Anderzijds valt te verdedigen dat belastinguitgaven bepaalde voordelen hebben boven directe uitgaven. Groepen belastingbetalers, die — om sociale of psychologische redenen — niet worden bereikt door een direct uitgavenprogramma, kunnen soms geholpen worden via een fiscale voorziening. En dat met name wanneer de wetgever kiest voor „automatische” steun, in de vorm van forfaits 12) of bijvoorbeeld een verlaagd tarief in de omzetbelasting.

3.2. Doelmatigheidsoverwegingen

Grondige studies betreffende de relatieve doelmatigheid van belastinguitgaven tegenover directe uitgaven zijn uiterst schaars. Een veel gehoorde stelling luidt echter, dat belastinguitgaven eenvoudiger van opzet zijn dan directe uitgaven, en minder overheidsbemoediging meebrengen. In deze gedachten-gang vergroten directe programma's de invloed van de bureaucratie en gaan ze gepaard met steeds meer *red tape*. Deze argumentatie lijkt onvoldoende valide. Het is immers mogelijk directe uitgavenprogramma's zo te structureren dat overheidsgeld wordt uitgekeerd onder beperkte administratieve controle. Op deze regel bestaat één uitzondering: indien het de bedoeling is een nauwe relatie te leggen tussen overdracht en persoonlijk inkomen, dan kan inbouw van een belastinguitgave in de inkomstenbelasting het meest doelmatig zijn. Wij tekenen hierbij overigens aan dat veel sociale uitkeringen in de Verenigde Staten „income related” zijn, zonder dat waarnemers op deze grond een noemenswaardig verlies aan efficiëntie kunnen vaststellen.

De introductie van belastinguitgaven pleegt de fiscale wetgeving te compliceren. Dit geldt in het bijzonder voor de inkomsten- en vennootschapsbelasting 13). Een doelmatige belastingheffing wordt bedreigd door inbouw van een groeiende hoeveelheid speciale voorzieningen in tal van wetten. Berichtgeving betreffende het handig gebruik van resulterende mazen in de wet doet afbreuk aan de belastingmoraal. Veel goedbedoelde belastingprijkkels bieden thans in feite immers mede voordelen aan mensen wier activiteiten slechts marginaal verband houden met de oorspronkelijk via deze belastinguitgaven nagestreefde beleidsdoelstellingen.

Het gebruik van belastinguitgaven kan de coördinatie en evaluatie van met elkaar verband houdende overheidsprogramma's schaden. De regeling betreffende een belastinguitgave wordt normaal gesproken uitgevoerd door de fiscale autoriteiten. Daartegenover plegen directe uitgavenprogramma's te worden beheerd door de betrokken „spending departments”, al is de uitvoering soms gedelegeerd aan de lagere overheid of andere instanties. Deze stand van zaken belemmert het zicht van wetgevende en uitvoerende macht op de werkelijkheid van het uitgavenbeleid.

Belastinguitgaven versmallen veelal de heffingsgrondslag, verminderen in ieder geval de overheidsinkomsten en drijven bij een gegeven uitgavenpeil de tarieven omhoog. Doordat belastinguitgaven niet expliciet in de begroting zijn opgenomen, hebben velen echter de neiging om te vergeten dat belastinguitgaven net zo goed geld kosten als directe uitgaven.

Een en ander bemoeilijkt een rationele prioriteitenstelling. Daarbij komt nog dat belastinguitgaven een betrekkelijk star instrument zijn, omdat belastingwetten over het algemeen minder gemakkelijk worden gewijzigd dan directe uitgavenprogramma's.

3.3. Verdelingsoverwegingen

De regeling van een belastinguitgave in de fiscale wetgeving doorbreekt de horizontale en verticale gelijkheid bij de heffing. Belastinguitgaven pakken horizontaal ongelijk uit: individuen of bedrijven die overigens in identieke omstandigheden verkeren en eenzelfde bruto inkomen realiseren worden aan een verschillende belastingdruk onderworpen. Belastinguitgaven kunnen ook verticaal een ongelijk effect sorteren. Onder een progressief tarief van de inkomstenbelasting zijn aftrekposten of objectieve vrijstellingen meer waard naarmate het inkomen van contribuabelen hoger is 14). Belastingplichtigen met een laag of negatief inkomen zijn bij belastinguitgaven in het geheel niet gebaat.

In dit verband wijzen wij nog op het punt van de rechtszekerheid. Mogelijk verdienen belastinguitgaven dan de voorkeur. Contribuabelen kunnen de gepretendeerde aanspraak op overheidssubsidie (in de vorm van belastingvermindering) immers aan het oordeel van de onafhankelijke rechter onderwerpen. In veel rechtsstelsels hebben bedrijven en burgers die financiële steun ten laste van de begroting opeisen, minder garanties tegen het falen of machtsmisbruik van de zijde van de uitvoerende bureaucratie.

3.4. De afweging

Aangezien belastinguitgaven begripsmatig op één lijn kunnen worden gesteld met directe uitgaven, kunnen al bestaande of voorgestelde voorzieningen in de fiscale wetgeving worden getoetst in dezelfde termen als een direct uitgavenprogramma. Dan blijkt dat veel belastinguitgaven resulteren in een ondoeltreffende of uit verdelingsoogpunt minder wenselijk geoordeelde regeling.

Na vergelijking van belastinguitgaven met directe uitgaven als instrumenten van overheidsbeleid komt Surrey tot de slotsom dat veel overwegingen pleiten tegen het benutten van

10) Zie voor enkele studies: Congress of the United States, Congressional Budget Office, Employment subsidies and employment tax credits, *Background Paper*, Washington, april 1977 en Real estate tax shelter, subsidies and direct subsidy alternatives, *Background Paper*, Washington, mei 1977; verder: Max Frank, Dépenses fiscales, transferts explicites de l'Etat et équité, *Discussion Paper*, Université Libre de Bruxelles, Brussel, augustus 1976.

11) Dit probleem kan in de meeste gevallen worden ondervangen door het gebruik van een *tax credit*, dat wordt uitbetaald aan de belastingplichtige ingeval zijn inkomen laag of negatief is.

12) Onder een forfait verstaan we dat een voor de belastingheffing relevant gegeven, dat in feite per belastingplichtige kan verschillen, in de belastingwet in een vast bedrag of percentage wordt gefixeerd. Zie Kamerstukken Zitting 1970-1971, nr. 11 212, *Een kwantitatief onderzoek van de aftrekposten in de inkomstenbelasting*.

13) Zie bijvoorbeeld E. Aardema, Fiscale aspecten van het ontwerp van de Wet Investeringsrekening (WIR), *TVVS/Ondernemingsrecht*, december 1977, blz. 341-348.

14) Dat wil zeggen, wanneer wordt verondersteld dat het inkomen minder een saldo-begrip is dan wel: a. de algebraïsche som van vermogensmutatie en vereringen gemeten over een bepaalde tijdsperiode; dan wel: b. de algebraïsche som van de zuivere inkomsten uit nader af te grenzen bronnen van inkomen, gemeten over een bepaalde tijdsperiode.

voorzieningen in de belastingwet 15). Niettemin zullen sommige uitgavenprogramma's het meest doelmatig blijken indien ze de vorm hebben van een fiscale voorziening. In dat geval moet een verlies aan neutraliteit van de heffing en een toename in complexiteit van de belastingstructuur worden afgewogen tegen de uit een oogpunt van doelmatigheid te behalen voordelen.

Uiteindelijk moet bij de concrete vormgeving van een uitgavenprogramma de keus tussen directe en belastinguitgaven worden gemaakt aan de hand van één of meer maatstaven, die hiervoor zijn gegroepeerd onder de algemene noemer van doeltreffendheid, doelmatigheid en verdelings-effecten. Naar onze opvatting zou bij ieder voorstel voor een uitgavenprogramma moeten worden aangegeven op grond van welke maatstaven tot de gekozen vorm is geconcludeerd. De keus van de aan te leggen maatstaven, alsmede het gewicht dat daaraan wordt toegekend, is in laatste instantie te herleiden tot politieke voorkeur. Het is echter onze stellige overtuiging dat explicitering van de overwegingen die bij de keuze voor de vorm van het uitgavenprogramma de doorslag geven, ook een belangrijke aanwijzing kan opleveren in verschillende stadia van het (politieke) besluitvormingsproces over de te prefereren uitgaventechniek. Deze benadering komt nauw bij politiek en beleidsvorming betrokkenen wellicht te hooggestemd voor. Inderdaad zijn tot nu toe beslissingen over de vorm van een uitgavenprogramma zeer zelden gebaseerd op een diep-stekende evaluatie van de alternatieven: belastinguitgaven, dan wel directe uitgaven.

Sterker nog, sommigen houden onze benadering voor ondoenlijk. Stiglitz en Boskin 16) bijvoorbeeld, opperen drie bezwaren tegen het hele concept „belastinguitgaven”, waarvan er twee in het kader van dit artikel van bijzonder belang zijn. Ten eerste, bij de raming van de gederfde belastingopbrengst wordt stilzwijgend uitgegaan van nul-elasticiteit van de betrokken grootheden. En meer in het algemeen zouden de schattingen van met belastinguitgaven gemoeide bedragen vaak buitengewoon grof zijn. Ten tweede, directe overheidsuitgaven ten bate van een gegeven activiteit zouden particuliere bestedingen ten gunste van die activiteit „verdringen”.

Wij geloven niet dat deze bedenkingen steek houden. Bij het bepalen van de omvang van *directe* overheidsuitgaven worden deze immers ook niet gecorrigeerd voor tweede-orde-effecten. Te denken valt aan de extra belastingopbrengst die zulke uitgaven genereren. Zolang dergelijke technische problemen ten aanzien van directe uitgavenprogramma's nog niet zijn overwonnen, heeft het weinig zin wel te eisen dat het brutobedrag van de belastinguitgaven voor verschuivingen in de particuliere bestedingen wordt gecorrigeerd. Onmiddellijk dient te worden toegegeven dat veel ramingen betreffende de omvang van belastinguitgaven nog tamelijk inaccuraat zijn. Ongetwijfeld zal nader onderzoek leiden tot de gewenste verdere verfijning van beschikbare gegevens.

Wat het „verdringen” van particuliere bestedingen aangaat, merken we het volgende op. Een direct uitgavenprogramma — dat in de plaats komt van een bestaande belastinguitgave — kan zo worden geconstrueerd dat mogelijk zelfs *extra* particuliere bestedingen ten gunste van de betrokken activiteit worden uitgelokt. Neem het geval dat de overheid besluit iedere bij de berekening van het belastbaar inkomen niet langer aftrekbare bijdrage aan een liefdadige instelling ten laste van de CRM-begroting te verdubbelen. Budgettaire is deze operatie neutraal, onder veronderstelling dat de giftenaftrek plaatsvond tegen een gemiddeld marginaal tarief van 50 procent en aannemend dat het aantal met steekproeven belaste controle-ambtenaren niet wordt uitgebreid. Het is zeer wel denkbaar dat na deze wijziging van de vorm van het uitgavenprogramma de bestedingen van lage-inkomenstrekken voor liefdadige doelen in totaal meer toenemen dan de bijdragen van hoge-inkomenstrekken eventueel terug lopen 17), 18).

4. Institutionele hindernissen en andere horden

Uit de voorgaande paragraaf vloeit voort dat beslissingen over de vorm van een uitgavenprogramma — gegeven de doelstelling van het overheidsbeleid — moeten wortelen in eenzelfde analyse met behulp van identieke maatstaven van de twee beschikbare alternatieven, te weten directe uitgaven dan wel een voorziening in de fiscale wetgeving. Hierna bespreken wij enkele factoren die in de harde werkelijkheid van de beleidsvorming vaak een belangrijke rol spelen, en die niet zelden de door ons bepleite analyse in de weg blijken te staan.

Het vergt geen diepgaand wetenschappelijk onderzoek om vast te stellen dat een bonte rij, vaak even kleurrijke als respectabele, belangengroepen bij voortdurend volhoudt, dat er ernstige sociaal-economische misstanden zijn, die dienen te worden bestreden via belastinguitgaven, inzonderheid met behulp van bijzondere voorzieningen in de inkomstenbelasting. Belastinguitgaven bieden belangengroepen en pressiegevoelige politici belangrijke voordelen. Het kan voor politici aantrekkelijk zijn om de macro-economische druk van de belastingen — uitgedrukt als percentage van het nationaal inkomen — te verlagen. Dit kan op eenvoudige wijze geschieden door uit de belastingopbrengst gefinancierde directe uitgaven te vervangen door belastinguitgaven 19). Belastinguitgaven zijn minder zichtbaar en naar omvang slechter te beheersen dan directe uitgaven 20), 21) wat een extra bonus kan opleveren voor deskundige belangengroepen, daarmee nauw gelieerde volksvertegenwoordigers en de hoeders van het programma in de uitvoerende bureaucratie. Dit alles brengt natuurlijk als vanzelf mee dat de mogelijkheid tot controle voor het grote publiek — dat het programma voornamelijk financiert — navenant vermindert.

Het lijkt voor ons weinig twijfel dat de voorkeur van velen voor belastinguitgaven ten dele kan worden verklaard uit de vrees bij hen die daarvan profijt hebben, dat — wanneer de publieke opinie zich eenmaal ten volle bewust zou zijn van de betrokken bedragen en effecten — de roep om beëindiging van hun gunstige behandeling te luid zou gaan klinken.

Belastinguitgaven bezitten verder een psychologische aantrekkingskracht voor wie ervan profiteren. Het is veel prettiger om geld uit de vingers van de belastingontvanger te

15) Stanley S. Surrey, Federal income tax reform: the varied approaches necessary to replace tax expenditures with direct governmental assistance, *Harvard Law Review*, 84, 1970, blz. 352-408.

16) Joseph E. Stiglitz en Michael J. Boskin, Impact of recent developments in public finance theory on public policy decisions, *American Economic Review*, 67, 1977, blz. 295-301.

17) Het punt is dat Stiglitz' en Boskins bezwaar zowel voor directe uitgaven als voor belastinguitgaven opgaat. Zij leggen de nadruk op effecten die optreden bij beide uitgaventechnieken.

18) Zie met betrekking tot de giftenaftrek Emil M. Sunley, The choice between deductions and credits, *National Tax Journal*, XXX, 1977, blz. 244-345.

19) Vergelijk de nadruk die in verschillende stukken van het vorige kabinet wordt gelegd op het „statistische” karakter van de drukverzwaring die voort zou vloeien uit de voorgestelde versmelting van kinderaftek en -bijslag, Kamerstukken Zitting 1976-1977, nr. 14 184, *Vervanging van kinderaftek van de loon- en inkomstenbelasting door verhoging van de kinderbijslag ingevolge de Kinderbijslagwet voor loontrekkenden en de Algemene Kinderbijslagwet voor het jaar 1977*; en de omzetting van fiscale investeringsprikkels in een stelsel van toeslagen en premies, Kamerstukken Zitting 1976-1977, nr. 14 377, *Regelen ter stimulering en sturing van investeringen (Wet Investeringsrekening)*.

20) Roswitha Busch, *Steuerentlastung oder Transfer-Zahlungen*, Keulen, 1975.

21) Allen Schick, Congressional control of expenditures, *House Committee on the Budget*, 95th Congress, 2nd Session, januari 1977.

houden, dan om de hand bij de ambtenarij te moeten ophouden voor directe financiële steun. In een gemengde economische orde resulteert de ideologie van de vrije ondernemingswijze produktie in een effectieve vraag naar belastingvoordelen. Het blijkt vaak moeilijk om het bedrijfsleven ervan te overtuigen dat belastinguitgaven niets anders zijn dan overheidssubsidies in een ander jasje, en dat anderzijds directe overheidsuitgaven niet noodzakelijkerwijs een aanslag doen op de ondernemersvrijheid.

De beleidsmakers en -uitvoerders in overheidsbureaucratieën bewandelen bij voorkeur platgetreden paden. De fundamentele veranderingen die gepaard gaan met het overhevelen van uitgaven uit de fiscale wetgeving naar de begroting en omgekeerd, betekenen voor veel overheidsdienaren een gevaarlijke tocht door onbekend terrein. Daarom zullen ze weinig geneigd zijn belastinguitgaven en directe uitgaven systematischer tegen elkaar af te wegen bij de vormgeving van overheidsprogramma's.

Belangrijke institutionele factoren zijn uiteraard van invloed bij het nemen van de beslissing welk departement een uitgavenprogramma onder zijn hoede neemt. Denk aan ervaring met vergelijkbare programma's, het beschikbaar zijn van ervaren ambtenaren, machtsverhoudingen tussen ambtelijke organisaties enz. Hier kunnen verdere obstakels liggen op de weg naar een zakelijke analyse van de te kiezen uitgaventechniek.

In het algemeen blijken politici, de pers en geïnteresseerde staatsburgers nauwelijks op de hoogte te zijn van het bestaan van vele belastinguitgaven, laat staan van de inkomstenderiving voor de schatkist die daarmee is gemoeid (22). Het wetenschappelijk onderzoek naar belastinguitgaven staat tot nu toe op een laag pitje. Dit is wellicht deels verklaarbaar omdat de economie van de publieke sector een in verhouding onderbemande discipline is. Maar het gebrek aan onderzoek naar belastinguitgaven heeft waarschijnlijk verscheidene andere oorzaken, waarvan er hier enkele worden aangestipt.

Om te beginnen hebben de belastingbetalers als groep, die in een parlementaire democratie via verkiezingen vertegenwoordigers aanwijzen, een zwakke positie bij de totstandkoming en uitvoering van de belastingwetgeving, zeker indien wordt gelet op de invloed van goed georganiseerde belangengroepen, en de resultaten die fiscale adviseurs met een *entree* op het Ministerie van Financiën voor hun cliënten weten te boeken.

Bovendien zullen de fiscale voordelen voor sommigen, die in wezen worden gedragen door allen, verhoudingsgewijs weinig pijn doen bij de „betalers”. Door de onzichtbaarheid van belastinguitgaven is die pijn vaak geheel afwezig; wat niet weet wat niet deert. Hoewel de belastingbetalers als groep in een aantal gevallen alle redenen hebben om aan te dringen op grondige studies naar doelmatigheids- en verdelingsaspecten van bepaalde belastinguitgaven, doen ze dat dus niet.

In de tweede plaats wordt het onderzoek op dit grotendeels niet in kaart gebrachte terrein van de openbare financiën nog ernstig bemoeilijkt door gebrek, zowel aan betrouwbare schattingen betreffende de omvang van belastinguitgaven, als ook aan overeenstemming welke voorzieningen in de fiscale wetgeving nu tot de belastinguitgaven moeten worden gerekend.

In de derde plaats wijzen we er op dat bepaalde belastinguitgaven — die kennelijk algemeen aanvaarding vinden — juist om die redenen weinig publieke aandacht zullen trekken.

5. Een case-study: investeringsprikkels in Nederland

5.1. Algemeen

Voorzieningen in de inkomsten- en vennootschapsbelasting met het doel de bedrijfsinvesteringen te stimuleren, vormen zonder twijfel het meest bekende voorbeeld van een

belastingprikkel (*tax incentive*). Investeringsprikkels — in de vorm van publiekrechtelijke regelingen, directe uitgaven ten laste van begrotingen of belastinguitgaven — omschrijven we als overheidsmaatregelen die in werking treden op voorwaarde dat een investering plaatsvindt, en die bedoeld zijn om het verwachte netto-rendement van die investering in verhouding tot de kosten ten tijde van het investeringsbesluit te verhogen (23).

We beperken ons verder tot financiële instrumenten die gericht zijn op directe beïnvloeding van investeringen in de particuliere sector. Effecten uit hoofde van tarieven of de structuur van een gegeven belasting blijven dus buiten beschouwing.

Investeringsprikkels worden gebruikt als instrument

- ter bevordering van de economische groei;
- ten dienste van het structuurbeleid (dit kan worden opgevat als een geografisch of naar bedrijfstak gedifferentieerd groei-beleid);
- ten dienste van het conjunctuurbeleid.

In verhouding is veel onderzoek verricht naar de doeltreffendheid en doelmatigheid van investeringsprikkels. Die doelmatigheid omschrijven we als de verhouding van extra investeringsuitgaven van ondernemingen tot de kosten van de financiële prikkel voor de overheid. Een in 1975 verrichte literatuurstudie betreffende onderzoek naar de doeltreffendheid van investeringsprikkels in de EG-lidstaten geeft als voornaamste conclusies (24):

- de rol van investeringsprikkels is niet doorslaggevend;
- de investeringsprikkel is één van de factoren die investeringsbeslissingen — en dan met name ten aanzien van plaats en tijd — tot op zekere hoogte beïnvloeden. Wellicht is de investeringsprikkel slechts van ondergeschikt belang.

Econometrische analyses in de Verenigde Staten geven sterk afwijkende resultaten te zien. Waar onderzoekers functies veronderstelden en parameters hanteerden, die groot gewicht toekenden aan wijzigingen in de kapitaalkosten van een investering (bijvoorbeeld ten gevolge van financiële prikkels) werden substantiële gevolgen voor het niveau van de investeringen voorspeld (25). Bij ontbreken van dergelijke assumpties leek het effect van investeringsprikkels beperkt (26).

In de al genoemde literatuurstudie wordt geconcludeerd dat het niet doenlijk is op grond van doeltreffendheids-overwegingen te concluderen tot superioriteit van directe investeringssubsidies boven fiscale faciliteiten voor investeerders, of omgekeerd (27). In het rapport wordt wel vastgesteld dat directe subsidies kunnen leiden tot een grotere greep van de overheid op de investeringsactiviteit in de particuliere sector.

22) Zie bijvoorbeeld de cijfers in Sociaal Cultureel Planbureau, *Profijt van de overheid*, Den Haag, 1977, betreffende de uitgaaf die is gemoeid met het „huurwaarde-forfait” neergelegd in artikel 42a Wet op de inkomstenbelasting.

23) Commission of the European Communities, *Tax policy and investment in the European Community*, Taxation Series no. 1, Brussel, 1975, blz. 2.

24) *Tax policy and investment in the European Community*, blz. 50-51. Variaties op hetzelfde thema in de belangwekkende uitgave Alan Whiting (ed.), *The economics of industrial subsidies*, Londen, 1976.

25) Gary From (ed.), *Tax incentives and capital spending*, Washington, 1971.

26) Robert Eisner, Business investment preferences, *The George Washington Law Review*, 42, 1974, blz. 486-500 en Robert Eisner en Patrick J. Lawler, Tax policy and investment, an analysis of survey responses, *American Economic Review*, 65, 1975, blz. 206-212.

27) *Tax policy and investment in the European Community*, blz. 60.

5.2. Bestaande fiscale investeringsprikkels

Precies om die laatstgenoemde reden heeft het vorige kabinet een andere vorm van investeringsprikkels voorgesteld 28). Na de tweede wereldoorlog is in Nederland in toenemende mate de nadruk gelegd op het gebruik van voorzieningen in de fiscale wetgeving — in aanvulling op andere maatregelen — om sociaal-economische doelstellingen van het overheidsbeleid te verwezenlijken. In 1950 werd het instituut van de vervroegde afschrijving geïntroduceerd. Ingevolge deze regeling mag de belastingplichtige sneller op zijn bedrijfsmiddelen afschrijven dan overeenkomt met de werkelijke waardevermindering 29). In 1953 werd de investeringsaftrek ingevoerd. Krachtens deze regeling mag de contribuabele bij de berekening van zijn fiscale winst een bepaald percentage van het investeringsbedrag buiten beschouwing laten 30).

Aanvankelijk joeg de regering met vervroegde afschrijving en investeringsaftrek vooral structurele doelstellingen na, maar geleidelijk zijn beide instrumenten ook bij het conjunctuurbeleid ingeschakeld. Hoewel differentiatie naar bedrijfsmiddel en bedrijfstak mogelijk is, heeft de overheid van die mogelijkheid slechts een spaarzaam gebruik gemaakt. Sinds 1969 is de vervroegde afschrijving op gebouwen (mede) gebruikt als instrument voor het regionaal beleid. Voor vliegtuigen en zeeschepen geldt een eigen regiem.

5.3. De voorgestelde systeemwijziging

Eerder hebben wij er aan herinnerd, dat bij de Tweede Kamer een wetsontwerp aanhangig is waarin wordt voorgesteld om de huidige fiscale investeringsfaciliteiten (op den duur) geheel te vervangen door een stelsel van directe uitkeringen aan investerende ondernemingen ten laste van een afzonderlijk begrotingsfonds: de investeringsrekening. De investeringssubsidie krijgt volgens het ontwerp de vorm van een rechtstreekse vermindering van de overigens verschuldigde inkomsten- dan wel vennootschapsbelasting. Voor zover de subsidie-aanspraak de verschuldigde belasting mocht overschrijden zal het meerdere aan de investeerder worden uitbetaald.

In aanvulling op een basisbijdrage — die wordt berekend als een percentage van het investeringsbedrag — kan een investerende onderneming onder nadere voorwaarden aanspraak doen gelden op één of meer richtinggevende investeringstoelagen. In artikel 5 van het ontwerp wordt voorts nadere wetgeving in het vooruitzicht gesteld, die de hoogte van de basisbijdrage mede afhankelijk zal maken van de werkgelegenheidsontwikkeling per onderneming. Op langere termijn zullen extra investeringstoelagen beschikbaar komen bij aanschaf van bedrijfsmiddelen, van belang voor onder andere een goed leefmilieu, de stadsvernieuwing en energiebesparing. De in deze gevallen te hanteren criteria moeten nog worden ontwikkeld.

De uitvoering van de Wet Investeringsrekening (WIR) ligt in handen van de belastingdienst. Om conjuncturele redenen kan het percentage van basisbijdrage en bijzondere toelagen met ten hoogste de helft worden verhoogd of verlaagd.

De Memorie van Toelichting somt een aantal argumenten op ten gunste van de voorgestelde structurele verandering van de vorm waarin investeringsprikkels zijn gegoten.

- Onder het huidige systeem kan een (aanvankelijk) verlieslijdend bedrijf niet, slechts ten dele, dan wel pas na verloop van tijd, profiteren van vervroegde afschrijving en investeringsaftrek. In de nieuwe opzet worden de subsidies sneller uitbetaald.
- Investeringsbeslissingen van ondernemingen kunnen met behulp van grotendeels nog te ontwikkelen criteria beter gestuurd worden. Deze criteria zouden met name betrekking dienen te hebben op de creatie van arbeidsplaatsen en op een meer selectieve economische groei.

De WIR in de voorgestelde vorm hangt onlosmakelijk samen met een centrale doelstelling van het huidige overheidsbeleid: het scheppen van nieuwe en behoud van bestaande arbeidsplaatsen. Met het oog op de werkloosheidsbestrijding is een heel arsenaal wapens in het veld gebracht, waarvan we hier met name noemen: loonkostensubsidies (vooral in de vorm van lagere werkgeverspremies voor sociale verzekeringen) en rond f. 13 mrd. voor investeringssubsidies. Zie nader tabel 1.

Tabel 1. Investeringsubsidies (miljarden gulden)

	1977	1978	1979	1980
a. Kosten van de huidige fiscale faciliteiten	1,2	1,4	1,7	1,9
b. Extra middelen voor het stimuleren van de investeringen	—	2,0	2,2	2,4
Totale investeringssubsidie onder de WIR	1,2	3,4	3,9	4,3

Bron: Kamerstukken Zitting 1976-1977, nr. 14 377.

5.4. Evaluatie

De aan het parlement voorgelegde wijziging van de techniek om investerende ondernemingen te subsidiëren, komt in wezen hierop neer, dat investeerders een vordering op de belastingontvanger verkrijgen, ten belope van een zeker percentage van de investeringssom. Waar mogelijk wordt die vordering verrekend met de aanslag over het jaar van investering. Hoewel de WIR op tal van punten innig is vervlochten met de fiscale wetgeving, menen wij dat in de nieuwe opzet van een belastinguitgaaf geen sprake kan zijn. Alles afwegend heeft de voorgestelde regeling het meeste weg van een direct uitgavenprogram, waarmee de belastingdienst zeer veel bemoeienis heeft.

Wanneer we nu enkele in paragraaf 3 ontwikkelde maatstaven aanleggen ter beoordeling van de WIR in vergelijking met de huidige fiscale faciliteiten, dan stellen we het volgende vast.

- De kosten van beide programma's voor de schatkist zijn gelijk, afgezien van het extra uitgetrokken bedrag van rond f. 8 mrd. Men kan slechts speculeren of ook bij handhaving van de huidige faciliteiten een extra bedrag in die orde van grootte beschikbaar was gekomen.
- De administratie en toepassing van het nieuwe programma zijn ingewikkelder. De controle open zichtbaarheid van de met investeringssubsidies gemoeide bedragen zijn aanzienlijk verbeterd.
- Bepaalde „time lags”, eigen aan de huidige faciliteiten, worden bekort bij invoering van de WIR.
- Het nieuwe systeem baat meer investeerders. Ook verlieslijdende ondernemingen kunnen profiteren van WIR-subsidies. Hier past overigens een relativerende kanttekening. Verlieslijdende ondernemingen ontvangen de bijdrage pas nadat de aanslag over het jaar van de investering is vastgesteld. Dat duurt in de regel één tot vijf jaar, na afloop van het jaar van investering.
- De WIR maakt een meer gerichte beïnvloeding van particuliere investeringen mogelijk. We tekenen hierbij aan dat

28) Kamerstukken, Zitting 1976-1977, nr. 14 377, *Regelen ter stimulering en sturing van de investeringen (Wet investeringsrekening)*.

29) Per 1 januari 1978 bedraagt de vervroegde afschrijving voor gebouwen $2 \times 25\%$ en voor zeeschepen $33\frac{1}{3}\%$. Voor overige bedrijfsmiddelen is vervroegde afschrijving uitgesloten.

30) Per 1 januari 1978 bedraagt de investeringsaftrek voor gebouwen $2 \times 12\%$, voor schepen, vliegtuigen en overige bedrijfsmiddelen $2 \times 8\%$. Voor zeeschepen geldt m.i.v. 1 juli 1976 een investeringssubsidie van $5 \times 4,75\%$.

de opvatting is verdedigd dat door wijziging van het regiem van de investeringsaftrek ten aanzien van dit — en andere — punten dezelfde effecten kunnen worden gesorteerd 31).

- Rechtszekerheid en objectiviteit lijken ook onder het nieuwe systeem in dezelfde mate gewaarborgd als thans.
- De macro-economische effecten staan vermeld in tabel 2, die op ons verzoek werd verstrekt door het CPB. Aan deze uitkomsten ligt de veronderstelling ten grondslag dat de ten aanzien van fiscale faciliteiten voor het verleden geschatte kwantitatieve samenhangen ook onder de WIR in dezelfde mate geldig zijn. Er wordt aangenomen dat f. 2 mrd. subsidie een autonome investeringsgroei van f. 2,5 mrd. uitlokt 32).

Tabel 2. Macro-economische gevolgen van een verhoging van investeringssubsidies met f. 2 mrd. in 1977 (berekend met model Vintaf-II)

		Verhoging van de investeringssubsidies met f. 2 mld. a) in 1977 en volgende jaren
		gemiddeld 1977-1980
		mutaties in afwijking van centraal alternatief
Bedrijfsinvesteringen	(%)	2,3
Productiecapaciteit	(%)	0,7
Productie bedrijven	(%)	0,5
Reëel nationaal inkomen	(%)	0,4
Loonsom per werknemer	(%)	0
Consumptieprijs	(%)	-0,2
Reële arbeidskosten	(%)	0,25
		niveauperanderingen in 1980
Saldo lopende rekening betalingsbalans	(mrd. gld.)	-1,4
Aantal arbeidsplaatsen bedrijven	(× 1.000 pers.)	60
Werkgelegenheid bedrijven	(× 1.000 pers.)	50
Werkloosheid	(× 1.000 pers.)	-30
Financieringsaldo overheid	(% NNI)	-0,2

a) Er is aangenomen dat een investeringssubsidie van f. 2 mrd. de bedrijfsinvesteringen autonoom met f. 2,5 mrd. doet stijgen, een en ander conform de hypothese zoals gehanteerd in de Structuurnota 1976.

Bron: CPB.

Enige twijfel met betrekking tot de veronderstelde effectiviteit van de nieuwe investeringsprikkel lijkt gewettigd, omdat onvoldoende voorzienbaar is hoe (inter)nationale investeerders zullen reageren op de kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen, die met de overgang op het WIR-systeem gepaard gaan.

Bij haar verdediging van de WIR-voorstellen heeft de regering veel nadruk gelegd op de mogelijkheden om met behulp van dit nieuwe instrument de particuliere investeringen te sturen. Gegeven deze beleidsdoelstelling verdient een stelsel van directe subsidies de voorkeur 33). In het bijzonder zou — nog steeds volgens de regering — via de WIR zekerheid moeten worden geschapen dat meer investeringssubsidies daadwerkelijk leiden tot meer werk. Daartoe is — zoals reeds opgemerkt — in artikel 5 van het ontwerp een opdracht aan de wetgever neergelegd om regels te stellen volgens welke de hoogte van de basisbijdragen mede afhankelijk zal zijn van de ontwikkeling van de werkgelegenheid per onderneming. Het lijkt er echter sterk op dat een dergelijke differentiatie van de basispremie volgens een nader te formuleren arbeidsplaatsencriterium op buitengewoon grote technische en juridische moeilijkheden stuit. Praktisch lijkt aan dit criterium nauwelijks een hanteerbare vorm te geven 34), behoudens wellicht op experimentele basis. Ook het sturend vermogen van directe subsidies is kennelijk begrensd.

De WIR heeft veel gemeen met een direct uitgavenprogramma, dat — met uitzondering van de toeslag voor grote projecten — geheel door de belastingdienst wordt uitgevoerd. Daarvoor zijn twee overwegingen aan te wijzen.

- Om redenen van doelmatigheid en eenvoud knoopt de WIR op talrijke punten nauw aan bij centrale fiscale be-

grippen (ondernemerschap, investering enz.). Op zich heeft dat overigens bepaalde nadelen waarop wij hier niet verder ingaan.

- Alleen de fiscus beschikt over voldoende ervaring en geschoold personeel om de WIR zonder al te grote strubbelingen uit te voeren.

Het voorgaande afwegend menen wij dat de keus voor een stelsel van directe subsidies — gegeven de door de regering geformuleerde doelstellingen — inderdaad juist was.

6. Enkele afsluitende opmerkingen

Voorstanders van bezinning op bepaalde verdiensten en tekortkomingen van het belastingstelsel wordt in de literatuur herhaaldelijk aangewreven, dat ze alle belastinguitgaven zonder meer willen afschaffen en deze geheel of gedeeltelijk door directe uitgaven wensen te vervangen. Deze bewering raakt kant noch wal. Er zijn echter redenen te over om belastinguitgaven ten minste zo nauwgezet te onderzoeken als directe uitgaven ten laste van de begroting. Zonder een dergelijke analyse kunnen geen gevolgtrekkingen worden gemaakt aangaande de relatieve waarde van belastinguitgaven en directe uitgaven, als alternatieve instrumenten voor het bereiken van gegeven beleidsdoelinden. Onderzoek van bestaande en voorgestelde belastinguitgaven op dezelfde voet als directe uitgaven bevordert rationele besluitvorming over de aanwending van schaarse middelen via de overheid. Daarom lijkt uitbreiding van de jaarlijkse begroting met een overzicht van de met belastinguitgaven gemoeide bedragen aanbevelenswaardig. Zo'n belastinguitgavenbegroting zou een systematisch en gekwantificeerd beeld moeten bieden van de voornaamste punten waarop de in een bepaald jaar geheven belastingen afwijken van een nader af te grenzen „normale” belastingstructuur en heffingsgrondslag. Met andere woorden, een belastinguitgavenbegroting geeft weer welke subsidies via het belastingstelsel worden verstrekt. Met het opstellen van een belastinguitgavenbegroting hoeft niet te worden gewacht tot overeenstemming is bereikt over alle grensgevallen, die men ongetwijfeld tegenkomt bij het afpalen van de „normale” belastingstructuur en heffingsgrondslag 35).

Op zichzelf is er natuurlijk geen enkele garantie dat het zichtbaar maken van bestaande belastinguitgaven leidt tot meer rationele besluitvorming. Tenslotte heeft een cynicus — niet zonder grond — opgemerkt dat „decisions about taxing and spending hardly qualify as being rationally comprehensive 36).

Het zichtbaar maken van belastinguitgaven is echter wel een noodzakelijke voorwaarde om tot een beter afgewogen besluitvorming betreffende de noodzaak van subsidiëring en de optimale uitgaventechniek te geraken.

V. Halberstadt
C. A. de Kam

31) F. H. M. Grapperhaus, Investeringsrekening tegenover investeringsaftrek, *Weekblad voor Fiscaal Recht*, no. 5314, 1977, blz. 365-381.

32) Deze samenhang is een element in het CPB middellange-termijnmodel Vintaf-II. Zie verder Centraal Plan Bureau, *Een macro-model voor de Nederlandse economie op middellange termijn (Vintaf-II)*, Occasional Papers no 12, Den Haag, 1977.

33) Barry Bracewell Milnes en J. C. L. Huiskamp, *Investment incentives, A comparative analysis of the systems of the EEC, the USA and Sweden*, Deventer, 1977, blz. 129-131.

34) Sociaal Economische Raad, *Ontwerp-advies inzake toepassing van een arbeidsplaatsencriterium in het kader van de Investeringsrekening*, Den Haag, februari 1978, blz. 21-26.

35) Victor Halberstadt en Flip de Kam, Tax expenditures as an instrument for achievement of government goals, IFA, *Cahiers de droit fiscal international*, Vol. LXIa, Deventer, 1976, blz. 463-483.

36) Ira Sharkansky, *The politics of taxing and spending*, New York, 1969, blz. 200.

Halfjaarberichten van Nederlandse ondernemingen (I)

DRS. J. DIJKSMA*

Alle bij een onderneming betrokkenen hebben belang bij een regelmatige cijfermatige informatie. Weliswaar kan het jaarverslag in die behoefte voorzien, maar door het uitbrengen van bijvoorbeeld een halfjaarbericht kunnen de belanghebbenden tijdiger de resultaten van het bedrijfsbeleid vernemen. In het eerste deel van dit artikel wordt ingegaan op de vraag in hoeverre in Nederland de noodzaak van zo'n tussentijdse informatie serieus wordt genomen. Het tweede deel van het artikel verschijnt volgende week in ESB.

1. Inleiding

Het bepalen van de winst over de totale levensduur van een onderneming wordt in de bedrijfseconomische literatuur niet als een probleem ervaren, omdat de kringloop van geld — produktiemiddelen (goederen) — geld dan voor alle in het bedrijf werkzame factoren (op hetzelfde moment) is voltooid. De totale winst is dan het verschil tussen de hoeveelheid kasgeld aanwezig op het moment van liquidatie en de hoeveelheid kasgeld op het oprichtingsmoment. Het eigenlijke probleem van de winstbepaling doet zich voor wanneer de winst moet worden berekend voor een kortere periode dan de totale duur van de onderneming, veelal een jaar. Dan moet worden bepaald in welke fase van het kringloopproces de diverse te onderscheiden factoren zich bevinden. Naast dit hoeveelheidsaspect dient, wellicht als nog moeilijker te bepalen, genoemd te worden het waarde-aspect. Het produkt van hoeveelheid \times waarde in guldens maakt het mogelijk alle in de onderneming werkzame factoren, met of zonder voltooid kringloopproces, te sommeren. Op deze manier wordt het weer mogelijk winst te bepalen. Van „de” winst is echter geen sprake, omdat met name het waarde-aspect aan zeer veel subjectiviteit onderhevig is. Verschillen in waardering hebben geleid tot een grote hoeveelheid stelsels voor winst- en vermogensbepaling. Het probleem van de periodieke winstbepaling wordt echter nog moeilijker wanneer de periode waarover de winst moet worden bepaald belangrijk korter is dan een jaar, bijv. een halfjaar of kwartaal. Zo onderscheiden Bollom & Weigandt 1) wat betreft de kwartaalberichtgeving (halfjaarberichten) een drietal benaderingswijzen, waarbij bij nadere detaillering 11 methoden ontstaan:

- de „discrete approach”, waarbij de winst wordt bepaald op grond van de veronderstelling dat het kwartaal een afzonderlijke rapporteringsperiode is en geen onderdeel van een langere gehele periode, bijv. een jaar;

- de „predictive approach”, waarbij de winst wordt bepaald op een zodanige wijze dat zij een indicatie inhoudt voor de toekomstige jaarwinst;
- de „disclosure approach”, waarbij de winst zelf niet wordt bepaald, maar wordt volstaan met het verstrekken van relevante informatie op een andere manier.

Bij deze methoden, waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de verwerking van de vaste (fabricage- en verkoop-)kosten, wordt nog buiten beschouwing gelaten hoe de buitengewone baten en lasten moeten worden verwerkt en hoe aansluiting moet worden verkregen, indien één methode voor de tussentijdse rapportering en een andere methode voor de jaarverslaggeving door één onderneming wordt toegepast.

Naast het niet voltooid zijn van de kringloopprocessen, speelt het feit, dat in vele bedrijven een seizoenpatroon (d.w.z. de voltooide kringloopprocessen zijn niet regelmatig over het jaar verdeeld) te onderscheiden valt, een grote rol. Daarom bepleit Burton 2), Chief Accountant van de Securities and Exchange Commission, „to report on periods other than the quarter within the year, depending upon the nature of the business cycle of a firm”. Is het dan te veel gevraagd om, gezien deze en nog andere moeilijkheden 3), aan de ondernemingen de eis te stellen dat zij regelmatig cijfermatige informatie in de vorm van een halfjaarbericht of kwartaalbericht publiceren? Wij dachten van niet.

Het leidt geen twijfel dat het verstrekken van informatie voor alle intern en extern betrokkenen noodzakelijk is. Te denken valt aan werknemers, crediteuren en (potentiële) aandeelhouders; zij kunnen niet wachten op het uitkomen van de gebruikelijke jaarlijkse informatie, het jaarverslag.

Tegen deze achtergrond vonden wij het interessant na te gaan hoeveel Nederlandse ter beurze van Amsterdam genoteerde ondernemingen halfjaarberichten publiceren (par. 3) en wat de inhoud daarvan is (par. 4). Alvorens verslag te doen van dit onderzoek, geven wij eerst in kort bestek een overzicht van de verschillende instanties in o.a. de Verenigde Staten, Engeland en Nederland, die „regels” hebben opgesteld over frequentie en inhoud van halfjaar- en kwartaalberichten (par. 2).

* De auteur, wetenschappelijk medewerker Bedrijfseconomie aan de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit te Rotterdam, is dank verschuldigd aan collega Drs. C. van Halem voor diens kritische opmerkingen.

1) W. J. Bollom & J. J. Weigandt, An examination of some interim reporting theories for a seasonal business, *The Accounting Review*, januari 1972; W. J. Bollom, Towards a theory of interim reporting for a seasonal business: a behavioral approach, *The Accounting Review*, januari 1973.

2) J. C. Burton, Continuous reports could replace quarterly. Verslag van een rede voor de Robert Morris Associates en de Massachusetts Society of CPA's, *The Journal of Accountancy*, mei 1975.

3) R. de Koning, Enige problemen in verband met tussentijdse resultatenrekeningen, *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en -Organisatie*, november 1972.

Deel II van het artikel, dat volgende week verschijnt in *ESB*, bespreekt de resultaten van de toetsing van een aantal hypothesen over de inhoud van halfjaarberichten.

2. Regelingen m.b.t. kwartaal- en halfjaarberichten

Verenigde Staten

In dit land houden zich drie instanties met voorschriften voor kwartaalberichten bezig:

- American Institute of Certified Public Accountants: Accounting Principles Board, Opinion No. 28, Interim Financial Reporting 4), onderschreven door het bestuur van de New York Stock Exchange;
- Financial Accounting Standards Board (F.A.S.B.): Een amendement op A.P.B. Opinion No. 28, Statement of Financial Accounting Standards, No. 3, Reporting accounting changes in interim financial statements 5). Het onderwerp „Interim Financial Reporting” is in 1976 op de agenda geplaatst met als voornaamste te behandelen punt, de vraag of de interimperiode op zichzelf staat of een integraal deel vormt van „the annual reporting period” 6).
- Securities and Exchange Commission: Form 10-Q, handelende over kwartaalberichten, moet binnen 45 dagen na afloop van het kwartaal ingevuld ingeleverd worden. Later aangevuld met nog verder gaande eisen (A.S.R., 117, 10 september 1975) 7).

Canada

Regels over kwartaal- en halfjaarberichten worden gesteld door „companies acts, securities acts and exchanges” 8) in de verschillende Canadese staten. Aanbevelingen worden gedaan in het door de Accounting Research Committee van het Canadian Institute of Certified Accountants uitgegeven C.I.C.A.-Handbook 9).

Engeland

Het bestuur van de London Stock Exchange eist de publikatie van halfjaarberichten van ter beurze genoteerde ondernemingen 10). Van overheidswege worden geen eisen gesteld.

Zweden

De overheid eist een tussentijds bericht over een periode groter dan of gelijk aan 6 maanden en gelijk aan of kleiner dan 8 maanden 11).

Europese beleggingsanalisten

Een permanente commissie van de Federatie van Europese Beleggingsanalisten heeft reeds in 1972 „richtlijnen” opgesteld voor tussentijdse berichtgeving 12).

Nederland

Door de overheid worden t.a.v. kwartaal- of halfjaarberichten geen richtlijnen gegeven. Wel is het volgende bekend:

- De Vereniging voor de Effectenhandel heeft in juni 1971 de ondernemingen die genoteerd zijn, „verzocht” halfjaarberichten te publiceren. Bij de aanvraag om in de *Officiële Prijscourant* te worden opgenomen wordt, sinds september 1975, de onderneming verplicht halfjaarberichten te publiceren (formulier J, punten 13a en 13b, resp. formulier K, punten 8a en 8b). De Vereniging heeft onlangs de eisen, gesteld aan het halfjaarbericht, door een wijziging van het Fondsenreglement verzaard 13).
- Ten einde aan de normen te voldoen om in aanmerking te komen voor de Henri Sijthoffprijs moet ten minste

3 maanden voor het einde van het boekjaar een halfjaarbericht worden gepubliceerd 14).

Frankrijk en Duitsland

Voor zover wij hebben kunnen nagaan bestaat in Frankrijk een wettelijke regeling voor de publikatie van halfjaarberichten in de weinig gelezen Franse staatscourant. Duitsland kent geen wettelijke regels, maar een speciale commissie uit de beurswereld beoordeelt de tussentijdse berichten, waarna, bij een voldoende hoeveelheid informatie in het halfjaarbericht, een speciale aantekening in de officiële prijs-courant volgt 15).

3. Frequentie

Wij 16) zijn nagegaan in hoeverre door de Nederlandse ter beurze van Amsterdam genoteerde ondernemingen is voldaan aan het verzoek van de Vereniging voor de Effectenhandel om een halfjaarbericht te publiceren. Het resultaat is te vinden in tabel 1.

Tabel 1. Frequentie halfjaarberichten

„Soort” onderneming	Genoteerd op 31 december 1975 a)	Met halfjaarbericht a)	Genoteerd op 30 juni 1976 a)	Met halfjaarbericht c)
Handel, industrie en overige	191	129 d)	185	133 d)
Financiële instellingen	17	17	17	15
Beleggingsmaatschappijen . .	26	18	25	20
Cultures	6	1	5	1
Totaal	240 b)	165	232 b)	169

a. Volgens *Het Financieele Dagblad*.

b. Uit de notering zijn verdwenen Automatic Screw Works, Enkes, Helma Holding, Nederhorst, Nieaf, Ver. Handelond. Schev., America Fifty, Inv. Gold en Watoet Popoh; opgenomen in de notering is Kroon Vastgoed Bel. Mij. De totalen zijn exclusief Suriname en de Ned. Antillen.

c. Twaalf ondernemingen publiceerden in 1975 en 1976 kwartaalberichten.

d. De verdeling van de halfjaarberichten 1975 en 1976 over afzonderlijk halfjaarbericht, afzonderlijke perspublicatie en publicatie in *Het Financieele Dagblad* was 28, 50, 51 resp. 32, 55, 46, voor zover het betreft „Handel, industrie en overige (zie ook voetnoot 16).

4) *The Journal of Accountancy*, september 1973.

5) *The Journal of Accountancy*, maart 1975.

6) *The Journal of Accountancy*, januari 1976.

7) *The Journal of Accountancy*, oktober 1975; zie ook G. J. Benston, *Corporate financial disclosure in the UK and the USA*, Farnborough, 1976, blz. 72 e.v.

8) *Interim financial reporting*, Accountants International Study Group, 1975.

9) *Interim financial reporting to shareholders*, General accounting - Section 1750, C.I.C.A.-Handbook, blz. 367 e.v.

10) Schedule VII, Part C van de Appendix behorende bij *Admission of securities to listing*, maart 1973.

11) *The Swedish Companies Act 1975 (With excerpts from the Accounting Act 1976)*, een publicatie van de Federation of Swedish Industries, 1976, blz. 84, par. 12 e.v.

12) M. G. Wright, Standards for interim information, *The Accountant*, 28 december 1972 en *Het Financieele Dagblad*, Normen voor periodieke bedrijfsinformatie, 12 december 1972.

13) Vereniging verzaard publicatie-eisen, *Beursplein* 5, januari 1978, blz. 20.

14) *Normen voor de beoordeling van jaarverslagen, opgesteld voor de Henri Sijthoffprijs*, Uitgave van Het Financieele Dagblad, Amsterdam.

15) *Het Financieele Dagblad*, 12 december 1972.

16) Het opzoeken van halfjaarberichten en het nagaan van de inhoud ervan (zie par. 4 hierna) is geschied door een twintigtal doctoraal-werkcollegestudenten van de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Omdat een aantal ondernemingen om diverse redenen op ons verzoek om toezending van het halfjaarbericht niet ingingen, hebben wij in de plaats daarvan de bespreking in *Het Financieele Dagblad* als halfjaarbericht aangemerkt. Voor de daarbij ondervonden hulp van de redactie van *Het Financieele Dagblad* zijn wij hen dank verschuldigd.

Voor een goede interpretatie van de tabel maken wij de volgende opmerkingen.

- De hoeveelheid halfjaarberichten wordt gedeflatteerd omdat:
 - mededelingen gedaan over de gang van zaken van de onderneming op de jaarlijkse algemene vergadering niet door ons als zodanig zijn aangemerkt;
 - in de beschouwde periode zich 8, resp. 4 ondernemingen hetzij in liquidatie bevonden, hetzij in overnameperikelen en tevens een zestal z.g. „beleggingsmaatschappijen” onder de „soort” onderneming „Handel, industrie en overige” ressorteerden (Calvé Delft, Mijnbouwkundige Werken, Wester Suiker, Maxwell Petroleum, Moeara Enim, Dordtsche Petroleum), die in aandelen van slechts één onderneming hebben belegd.
- Onder de „soort” onderneming „Handel, industrie en overige” bevonden zich verder nog ondernemingen die gezien de aard van hun bedrijvigheid in een andere categorie thuishoren: onroerend goed (3 ondernemingen in 1975 en 2 in 1976), beleggingsmaatschappijen (2, resp. 2). Bovendien had één onderneming (Brakke Grond) haar zetel in Suriname. Overigens publiceerden deze ondernemingen geen halfjaarbericht(en).
- Bedacht dient te worden dat voor sommige ondernemingen het weinig zinvol zou kunnen zijn een halfjaarbericht uit te brengen. Hierbij valt te denken aan een onderneming met een zeer uitgesproken seizoenpatroon. Wellicht wekt het niet uitbrengen van een bericht in dat geval minder verwarring dan het wel uitbrengen ervan.
- Wij pretenderen niet volledig te zijn.

De conclusie uit tabel 1, gegeven de hiervoor gemaakte opmerkingen, kan zijn dat meer dan 70% van de ter beurze van Amsterdam genoteerde ondernemingen in een of andere vorm een afzonderlijk halfjaarbericht publiceert. Het genoemde percentage geldt grosso modo ook voor de categorie „Handel, industrie en overige”.

Dat de „Financiële instellingen” een hoger percentage scoren is niet verwonderlijk. De cyclus „geld-goederen-geld” is daar van gering belang. Het gaat veel meer om „geld-geld-geld”, zodat het maken van tussentijdse winstberekeningen betrekkelijk eenvoudig is.

Het aantal „Beleggingsmaatschappijen” met een halfjaarbericht was teleurstellend laag. Het hoeveelheidsaspect van de waardepapieren waarin belegd is, valt qua moeilijkheid te verwaarlozen, terwijl voor de waardering, naast de historische uitgaafprijs, toch ook snelle informatie via de beursvoorhanden is. Voor de onroerend-goedmaatschappijen is de historische uitgaafprijs bekend. Van de „Cultures” valt weinig te zeggen. Veelal rekent men deze ondernemingen onder de z.g. „slapende ondernemingen”.

4. Inhoud

De inhoud van de halfjaarberichten hebben wij geïnventariseerd door het formuleren van een 24-tal vragen. Elk van deze vragen heeft betrekking op het al dan niet voorkomen in het halfjaarbericht van een gegeven van informatieve waarde. Deze zijn grotendeels terug te vinden in de regelingen genoemd onder paragraaf 2. De inventarisatie heeft alleen plaatsgevonden voor „Handel, industrie en overige”, omdat de inhoud van halfjaarberichten van de andere categorieën ondernemingen slechts kan worden benaderd met behulp van geheel andere vragen. De lijst met vragen is opgenomen in tabel 3. Achter de vraag is vermeld het aantal malen dat een informatiegegeven in de halfjaarberichten is opgenomen. Omdat de vragen niet zonder meer duidelijk 17) zijn, zullen wij voor een aantal aangeven welke inhoud door ons was bedoeld. Tevens zullen wij een nadere specificatie aanbrengen in de gevolgen resultaten.

Vooraf nog iets over het tijdstip waarop de publicatie van

het halfjaarbericht plaatsvond. In tabel 2 is het tijdsbestek weergegeven waarbinnen de publicatie heeft plaatsgevonden. Enerzijds is vast te stellen dat minimaal 78 van de 129 (resp. 82 van de 133) ondernemingen moeite zouden hebben om aan de eis van de S.E.C. (het inleveren van Form 10-Q binnen 45 dagen) te voldoen, anderzijds zijn de cijfers wellicht een weerspiegeling van een „tour de force” die van de ondernemingen wordt gevraagd om een halfjaarbericht te doen verschijnen. Door de Vereniging voor de Effectenhandel en in het geval van de Henri Sijthoffprijs wordt publicatie binnen 3 maanden verlangd; binnen 2 maanden in Zweden; binnen 45 dagen/6 weken door de S.E.C. en de Federatie van Europese Beleggingsanalisten; A.P.B. Opinion No. 28 eist een tijdige publicatie en het Beursbestuur van de London Stock Exchange heeft een variabele norm: „not later than six months from the date of the notice convening the preceding annual general meeting of the company” 18).

Tabel 2. Snelheid van publicatie

Snelheid	Jaar	
	1975	1976
Publicatie binnen 1 maand	7	10
Publicatie binnen 2 maanden	44	41
Publicatie binnen 3 maanden	56	62
Publicatie later dan na 3 maanden	22	20
Totaal	129	133

Vervolgens gaan wij over op een puntsgewijze bespreking van tabel 3, kolommen (1), (2) en (3). Wij zullen niet ingaan op het „nut” van de informatiegegevens omdat dit te veel ruimte zou innemen en bovendien omdat de ratio voor het opnemen van de hier te noemen informatiegegevens bekend mag worden verondersteld. Niettemin blijft de keuze van de informatiegegevens, waarop de halfjaarberichten zijn onderzocht, geheel berusten op het subjectieve oordeel van de schrijver.

Ad 01. Adres

Het vermelden van het volledige adres vond uiteraard niet plaats in de halfjaarberichten opgenomen in *Het Financieele Dagblad*. Van 79 resp. 90 ondernemingen werd de vestigingsplaats vermeld: 21 resp. 29 maal werd daarbij het volledige adres genoteerd.

Ad 02. Accountantscontrole

Bij dit gegeven ging het erom of de inhoud van het halfjaarbericht wél, resp. niet door een registeraccountant werd gecontroleerd. In 7 resp. 6 gevallen bleek dat het geval.

Dat accountantscontrole op de inhoud van de halfjaarberichten niet zo eenvoudig is, moge blijken uit de vele publicaties, met name van accountantskantoren, over deze

17) Omdat dit gebrek aan duidelijkheid ook voor de studenten gold hebben wij getracht door het houden van een aantal bijeenkomsten, waar de moeilijkheden besproken werden, de beantwoording van de vragen te stroomlijnen. Daarbij is in een aantal gevallen overgegaan op een nadere detaillering van de vraagstelling.

18) *Interim financial reporting*. Accountants International Study Group, 1975, paragraaf 8.

Tabel 3. Informatiegegevens halfjaarberichten

(1) Informatiegegevens	(2) Aantallen in 1975	(3) Aantallen in 1976	Gewichten a)	
			(4) Specia- listen	(5) Studenten
01. Is 'het adres opgenomen?	79	90	1,00	1,40
02. Is informatie verstrekt m.b.t. de accountantscontrole?	7	6	3,25	1,80
03. Is een Winst- en Verliesrekening m.b.t. de verslagperiode opgenomen?	63	67	4,00	3,90
04. Wordt een vergelijking gemaakt met de Winst- en Verliesrekening van de overeenkomstige periode in het vorige jaar?	71	69	4,00	3,60
05. Worden significante verschillen tussen de bedragen van de Winst- en Verliesrekening en de vorige Winst- en Verliesrekening toegevoegd?	48	45	4,00	3,30
06. Worden de baten en lasten genoemd in art. 335 lid 3 van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek afzonderlijk vermeld?	34	36	3,33	2,50
07. Is de Winst- en Verliesrekening uit de laatste jaarrekening opgenomen?	39	45	1,25	1,90
08. Is een balans per ultimo van de verslagperiode opgenomen?	0	0	2,375	2,20
09. Is de laatst gepubliceerde jaarbalans opgenomen?	0	0	0,375	1,40
10. Is de omzet in absolute cijfers m.b.t. de verslagperiode vermeld?	46	52	4,00	3,70
11. Zijn vergelijkende cijfers m.b.t. de omzet vermeld?	62	67	4,00	3,40
12. Is de omzet gespecificeerd?	5	8	3,00	2,20
13. Worden kengetallen vermeld?	20	21	1,75	2,30
14. Is een Staat van herkomst en besteding van middelen vermeld?	13	16	0,75	2,50
15. Wordt de prijsontwikkeling m.b.t. de lonen weergegeven?	5	2	2,00	2,00
16. Wordt de prijsontwikkeling m.b.t. de inkoop weergegeven?	14	11	2,00	2,10
17. Wordt de prijsontwikkeling m.b.t. de verkopen weergegeven?	12	18	2,00	2,10
18. Is melding gemaakt van (de ontwikkeling van) het marktaandeel?	4	6	1,25	2,50
19. Is in algemene bewoordingen aandacht geschonken aan de ontwikkeling(en) in de bedrijfstak(ken)?	50	37	3,75	2,60
20. Worden de grootte van het personeel en/of veranderingen in de werkgelegenheid vermeld?	19	14	2,25	2,50
21. Wordt overeenkomstig art. 334, lid 1 van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek de totale loonsom vermeld?	3	1	2,50	1,60
22. Wordt melding gemaakt van de verwachte omzet c.q. orderportefeuille?	43	50	4,00	3,10
23. Worden mededelingen gedaan m.b.t. de grootte van het interimdividend, dan wel omtrent het dividend over het hele boekjaar?	12	17	3,00	2,40

(1) Informatiegegevens	(2) Aantallen in 1975	(3) Aantallen in 1976	Gewichten a)	
			(4) Specia- listen	(5) Studenten
24. Worden verder nog verwachtingen t.a.v. de toekomst uitgesproken, niet vallende onder hetgeen genoemd bij vraag 22 en 23?	91	92	4,00	2,40

a) De gebruikte gewichten zijn (ongewogen) rekenkundige gemiddelden van de gewichten die werden toegekend door:
 — Drs. J. F. B. Nieboer, hoofd van de afdeling Research van Robeco;
 — Mr. J. G. A. Baron Sirtema van Grovestins, directeur-generaal, Directoraat Beleggingen en Effectenresearch van de ABN;
 — Drs. W. O. Wentges, hoofd van de afdeling Effectenresearch van Bank Mees & Hope;
 — Drs. L. van Zwol, hoofd van de afdeling Beleggingen van de Nationale Nederlanden, die worden aangeduid als „specialisten” en door
 — een twintigtal doctoraal-werkcollegestudenten Bedrijfsconomie van de vakgroep Kosten- en winstbepalingsvraagstukken van de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Deze worden aangeduid als „studenten”.
 De betekenis van de kolommen (4) en (5) wordt in deel II van dit artikel besproken.

materie 19), met name in de Verenigde Staten. In het algemeen blijken de accountants (nog) niet veel te voelen voor het verstrekken van een goedkeurende verklaring. Naast het gevaar van vertraging van de publicatie wordt vooral het gebrek aan eenheid van opvatting omtrent de toe te passen regels als reden aangevoerd. Zo stelt Horngren dat hij instemt met de invoering van de voorstellen in A.P.B. Opinion no. 28, echter met de aantekening dat zolang twee problemen: „a. Some view each interim period as a basic accounting period
 b. Some view each interim period primarily as being an integral part of the annual period” 20), nog niet zijn opgelost, „interim financial reporting will, , continue to be too diverse” 21).

Ad 03. Winst- en Verliesrekening

Dit informatiegegeven werd getoetst aan de minimumeis van artikel 335, lid 1 van boek 2 van het Burgerlijk Wetboek:

Bedrijfsresultaten	f
Overige baten en lasten	f
Winst voor aftrek na belastingen	f
Daarop drukkende belastingen	f
Netto winst	f

Van de onderzochte ondernemingen publiceerden 33 resp. 34 een dergelijke opstelling van de Winst- en Verliesrekening (of deze kon uit de verstrekte gegevens worden samengesteld). Het vermelden van de (netto)winst, het bedrijfsresultaat, de overige baten en lasten of een combinatie van deze gegevens vond plaats door 30 resp. 33 ondernemingen. Het ging bij deze gegevens om de vermelding van absolute getallen. Deze zijn vooral nuttig als men evenals A.P.B. Opinion no. 28, uitgaat van de veronderstelling dat de ge-

19) *Interim financial reporting*, 1976, uitgave van het accountantskantoor Haskins & Sells; *Interim financial statements 1975*, uitgave van het accountantskantoor Price Waterhouse & Co.; Brief van het accountantskantoor Coopers & Lybrand aan de S.E.C. m.b.t. haar standpunt t.a.v. (de controle op de inhoud van) interim financial reporting, 1975; A.I.C.P.A., *Statements on Auditing Standards*, no. 10, december 1975, genaamd *Limited review of interim financial information* en no. 13, mei 1976, genaamd *Reports on a limited review of interim financial information*; W. D. Sprague, *Interim financial reporting and continuous auditing*, *The CPA-Journal*, juli 1975, blz. 15 e.v.; G. L. Groeneveld, Kwartaalcijfers en de accountant, *De Accountant*, oktober 1975.
 20) A.P.B. Opinion, no. 28, t.a.p., paragraaf 5.
 21) A.P.B. Opinion, no. 28, t.a.p., blz. 84.

bruiker van de interim-informatie het laatste jaarverslag gelezen heeft 22). Bezie men het halfjaarbericht echter als een min of meer zelfstandige bron van informatie dan is een vergelijkingsmogelijkheid vereist. Vandaar het volgende informatiegegeven.

Ad.04. Vorige Winst- en Verliesrekening

Voor deze vraag kwamen in principe 63 resp. 67 ondernemingen in aanmerking. Van deze groep gaven 52 resp. 53 ondernemingen inderdaad op onderdelen of in zijn geheel de cijfers uit de resultatenrekening van de overeenkomstige vorige periode. In 19 resp. 16 gevallen vond een vergelijking plaats met behulp van aanduidingen zoals: „de (netto) winst/het bedrijfsresultaat is (aanzienlijk/x%) hoger/lager dan in de overeenkomstige periode van het vorig jaar (zie ook Ad 07).

Ad 05. Toelichting significante verschillen

Onder significant werd in dit geval verstaan een verschil dat werd aangegeven met termen als „aanzienlijk”, „groot”, e.d. Indien de vergelijking in kwantitatieve zin geschiedde, werd een verschil $\geq 20\%$ als significant aangemerkt. In 48 resp. 45 gevallen kon worden vastgesteld dat er of geen sprake was van een aanzienlijk verschil of dat het verschil werd toegelicht.

Ad 06. Overige baten en lasten

De informatie omtrent de overige baten en lasten is getoetst aan de detaillering (in absolute getallen) ingevolge artikel 335, lid 3 van boek 2 van het Burgerlijk Wetboek:

- a. de afschrijving op vaste activa;
- b. de afschrijving op immateriële activa;
- c. de winsten of verliezen uit deelnemingen;
- d. de winsten of verliezen op beleggingen;
- e. de rentebaten;
- f. de rentelasten;
- g. de buitengewone baten;
- h. de buitengewone lasten.

De resultaten waren als volgt: 9 resp. 8 maal werden 5 tot en met 8 posten uit bovengenoemde detaillering in het halfjaarbericht opgenomen; 15 resp. 18 maal werden 3 of 4 posten vermeld en 1 of 2 posten werden in beide jaren 10 maal genoemd.

Ad 07. Winst en Verliesrekening uit het voorafgaande jaarverslag

Hiervoor geldt hetzelfde als t.a.v. informatiegegeven no. 3 (Winst- en Verliesrekening over de beschouwde periode). In het halfjaarbericht gaven 14 resp. 19 ondernemingen hun Winst- en Verliesrekening overeenkomstig art. 335, lid 1 van boek 2 van het Burgerlijk Wetboek weer. Uit de Winst- en Verliesrekening 1974 of 1975 gaven 25, resp. 26 ondernemingen één of meer posten. Deze cijfers mogen niet los worden gezien van de resultaten bij informatiegegeven 04 (vorige Winst- en Verliesrekening over de interimperiode). Zo is het denkbaar dat de ondernemingen die de Winst- en Verliesrekening over dezelfde periode uit het vorige verslagjaar vermeldden, gewild of niet, de „discrete approach” toepasten en de ondernemingen die informatiegegeven 07 vermeldden de „predictive approach” toepasten.

Ad 08 en ad 09. Balans

In geen van de halfjaarberichten werd een balans aangetroffen. Dit tekort wordt des te klemmender, indien ook geen kengetallen (informatiegegeven 13) zijn vermeld. De lezer van het halfjaarbericht kan deze dan niet zelf opstellen.

Ad 10 en 12. Omzet en specificatie

Van de 46 resp. 52 ondernemingen die de omzet in absolute getallen vermeldden, gaven 5 resp. 8 ondernemingen een nadere detaillering, bijv. een detaillering naar afnemers-categorieën, aard van de bedrijfsactiviteiten, geografische gebieden e.d.

Ad 11. Vergelijkende omzet

Het vermelden van de omzet in absolute zin wordt meer zinvol, indien ook de vergelijkende cijfers van de overeenkomstige periode van het vorig jaar zijn weergegeven. Wij troffen ook daarmee gelijk te stellen formuleringen aan als: „De omzet is met x % toe/afgenomen”. In 62 resp. 67 halfjaarberichten werd dit informatiegegeven aangetroffen.

Ad 13. Kengetallen

Kengetallen m.b.t. zowel rentabiliteit als liquiditeit als solvabiliteit werden slechts in 2 resp. 3 berichten aangetroffen; twee „groepen” kengetallen kwamen in resp. 2 van de gevallen voor; in resp. 16 gevallen was sprake van slechts één groep van kengetallen.

Ad 14. Staat van herkomst en besteding van middelen

Slechts in 1 geval (in 1976) werd een Staat van herkomst en besteding der middelen aangetroffen. In 13 resp. 15 van de gevallen werd wel melding gemaakt van de cash flow (winst + afschrijving), of was deze uit de verstrekte informatie te berekenen.

Ad 15 t/m 17. Prijzontwikkeling, lonen, inkopen, verkopen

Deze informatiegegevens kunnen licht werpen op de wijze waarop de winst onder invloed van deze factoren tot stand is gekomen.

Ad 18: Marktaandeel

Slechts 4 resp. 6 ondernemingen gaven informatie over (de ontwikkeling van) het marktaandeel.

Ad 19. Ontwikkeling bedrijfstak

In 50 resp. 37 halfjaarberichten werden mededelingen gedaan over de ontwikkeling in de bedrijfstak(ken) waarin de onderneming haar activiteiten ontplooidde.

Ad 20. Personeel en werkgelegenheid

Het personeel behoort bij de groepen belanghebbenden bij de onderneming en zal daarom van de directie willen vernemen of er veranderingen in de werkgelegenheid zullen plaatsvinden, resp. hebben plaatsgevonden. In 19 resp. 14 halfjaarberichten werden hierover mededelingen aangetroffen.

Ad 21. Loonsom

In slechts 3 resp. 1 geval(len) werd overeenkomstig artikel 334, lid 1 van boek 2 van het Burgerlijk Wetboek het bedrag betaald aan lonen en sociale lasten over het afgelopen halfjaar vermeld.

Ad 22. Orderportefeuille/omzet

De cijfers uit tabel 3 zijn enigszins geflatteerd. Slechts 11 resp. 14 maal werden de verwachtingen met betrekking tot

22) A.P.B. Opinion, no. 28, t.a.p., paragraaf 32.

de omzet, resp. de stand van de orderportefeuille in cijfers uitgedrukt. In alle andere gevallen was sprake van een verwachtingspatroon in kwalitatieve omschrijvingen.

Ad 23. Dividend

Mededelingen omtrent het te verwachten dividend over het gehele boekjaar kwamen nagenoeg niet voor. Voornamelijk het interimdividend werd medegegeeld.

Ad 24. Toekomst

Verheugend was het aantal mededelingen over toekomstige ontwikkelingen, al ging het veelal om informatie in de trant van: „De directie ziet de toekomst voor het bedrijf rooskleurig in”. Op zich fijn voor de belanghebbenden, maar qua informatie van weinig niveau.

5. Slotbeschouwing

De inhoud van de halfjaarberichten is ons tegengevallen. Dit oordeel baseren wij op een vergelijking van een norm met de werkelijkheid. De norm door ons aangelegd, nl. de 24 informatiegegevens, is uiteraard subjectief. Meer cijfermateriaal dat bovenstaande uitspraak lijkt te bevestigen is te vinden in het vervolg van dit artikel, dat volgende week in *ESB* zal verschijnen. Daar wordt de inhoud per halfjaarbericht gekwantificeerd en vergeleken met o.a. de gemiddelde gekwantificeerde inhoud van alle halfjaarberichten.

Betekent een dergelijke constatering dat in navolging van andere hiervoor genoemde landen haast moet worden gemaakt met een regeling? Een regeling die afkomstig zou kunnen zijn van of de Vereniging voor de Effectenhandel, of het Nederlands Instituut van Register Accountants of de staat. Een globale regeling lijkt op zijn plaats.

Vacatures

Functie:	Bij:	Blz.:
----------	------	-------

ESB van 25 januari

Medewerker met een hogere beroepsopleiding	Provinciale Waterstaat Zuid-Holland (Bureau Financiële Zaken)	84
Development economist	Euroconsult te Arnhem	91
Jonge bedrijfseconomen	ABN Bank Amsterdam (Afd. Risico-analyse)	94
(Bedrijfs)econoom (mnl./vrl.)	Ministerie van Defensie	98
Ervaren econoom met juridische belangstelling	Tebodin BV, Den Haag	99
Hoofd van de economische, financiële en administratieve dienst	Energiebedrijf Rijnland, Leiden	100
Onderzoeker	Vrije Universiteit Amsterdam, Vakgroep Accountancy	100
Wetenschappelijke onderzoekers (m/v) (economen, sociologen)	EIM, Den Haag	II
Hoofd hoofdafdeling bedrijfseconomische en administratieve zaken (mnl./vrl.)	Ministerie van Verkeer en Waterstaat (Rijks-waterstaat, directie sluizen en stuwen)	III
Econoom	Amro Bank (Economisch Bureau)	IV

ESB van 1 februari

Beleidsmedewerkers (mnl./vrl.) (economen of bedrijfskundigen)	Ministerie van Economische Zaken	112
Econoom met belangstelling voor de regionale aspecten van de economische ontwikkeling	Gewest 's-Gravenhage	116
Econoom (Macroeconomische en bedrijfseconomische ontwikkelingen)	NIVAG Den Haag	120
Wetenschappelijk medewerkers (mnl./vrl.) (kwantitatief-economisch Planbureau) c.q. econometrisch onderzoek)	Ministerie van Economische Zaken (Centraal)	127

Medewerker (mnl./vrl.)	Ministerie van Sociale Zaken afd. Financiering Sociale Verzekeringen	127
Plv. hoofd afd. Internationale zaken (mnl./vrl.)	Ministerie van Binnenlandse Zaken (t.b.v. de Directie Overheidspersoneelszaken)	II
Economisch beleidsmedewerker (mnl./vrl.)	Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (t.b.v. de Directie Bouwnijverheid, afd. Bouweconomie)	II
Financieel accountant	Dow Chemical (Nederland) BV	128
Regionaal econoom (m/v)	Samenwerkingsorgaan agglomeratie Utrecht	III

ESB van 8 februari

Sociaal wetenschappelijk onderzoeker	Gemeentesecretarie Eindhoven, Hoofd-afdeling onderzoek en statistiek	146
Econoom ten behoeve van de marketing	Centrale directie PTT	153
Accountant (mnl./vrl.)	Ministerie van Landbouw en Visserij	154
Bedrijfseconoom (mnl./vrl.)	Centraal Bureau voor de Statistiek, Afdeling bedrijfsadministratie en comptabiliteit	154
Econoom (mnl./vrl.)	Ministerie van CRM Afdeling algemene economische vraagstukken	154
Beleidsmedewerker (mnl./vrl.)	Ministerie van Verkeer en Waterstaat Directoraat-Generaal van het verkeer, afdeling internationaal wegvervoer, bureau tarieven en fiscale zaken	155
Econometrist (mnl./vrl.)	De Nederlandsche Bank NV (Studiedienst)	155
Financieel-economisch adjunct-directeur	Gemeentelijke Sociale Dienst, Gemeente Enschede	156
Wetenschappelijk programmeur (m/v)	Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor onderzoek van de economie van de publieke sector	156
Medewerker (mnl./vrl.)	Vereniging van Nederlandse Gemeenten Adviesafdeling Financiële en Economische Zaken	II
Chef sectie statistiek	Sociale Verzekeringsraad Fondsenbeheer, Administratie en Statistiek	III
Ervaren economisch onderzoeker (m/v)	Gemeente Rotterdam, Economische zaken	IV

De onafwendbaarheid van een geleide loonpolitiek (II)

DRS. J.W. DE BEUS

In het vorige week gepubliceerde eerste deel van dit artikel werd aangegeven dat het onvermogen van belangengroeperingen, i.c. de sociale partners, om langs het pad van vrijwilligheid en vrijblijvendheid tot inkomensmatiging te komen, het produkt is van een Prisoners' Dilemma in de arbeidsverhoudingen. De gedachte van een geleide loonpolitiek, meermalen verwoord door Van den Doel, De Galan en Tinbergen, bleek soelaas te verschaffen. In het onderhavige deel van deze bijdrage aan het dispuut over de geleide loonpolitiek wordt de vraag opgeworpen, of er andere begaanbare uitwegen uit het dilemma bestaan. Blijkens het thans volgende betoog dient ernstig te worden getwijfeld aan het welslagen van een beperking van de inkomensontwikkeling op grond van vrijwillig en vrijblijvend samenspel tussen regering en ondernemers- en werknemersorganisaties. Uit de in de tweede helft van 1977 verschenen, voor de economische politiek relevante, stukken komt naar voren, dat de politici vertrouwen op overtuigingskracht van bewindslieden en welwillende bereidheid tot matiging van de zijde van de, zich kennelijk realistisch opstellende, sociale partners. Afgezien van de vraag of dit vertrouwen is gefundeerd, is het kwestieus of (charismatisch) leiderschap van prominente politici en voorzitters van belangenorganisaties en in conditionele zinnen geproclameerde bereidwilligheid tot collectieve zelfbeheersing toereikend zijn. De schrijver probeert dan ook aannemelijk te maken, dat een variant van geleide loonpolitiek onafwendbaar is, wil men min of meer verregaande beleidsvoornemens betreffende de beteugeling van de stijging van de initiële lonen en de incidentele looncomponent realiseren.

1. Ontsnapping uit het Prisoners' Dilemma in de arbeidsverhoudingen

Het Prisoners' Dilemma Game (PDG) vormde en vormt het object van multi-disciplinaire theorievorming en sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Economisten, sociaal-psychologen, politicologen en wiskundigen stellen allen het vraagstuk aan de orde welke elementen van dit speltype dienen te worden gewijzigd om de kans op een tweezijdige coöperatieve strategie te vergroten en aldus het dilemma te ontgaan. Ik bespreek achtereenvolgens een vijftal uitwegen, nl. dwang, altruïstische moraal, communicatie, toekomstgerichtheid en arbitrage 1).

Alhoewel wij in de twee door ons onderzochte jaren niet hebben kunnen constateren dat de kwaliteit van de inhoud van de halfjaarberichten is toegenomen (zie deel II van ons artikel in *ESB* van volgende week), moet een regeling niet te sterk gedetailleerd zijn. Dit zou, na een incidentele verbetering, kunnen leiden tot verstarring, omdat, indien voldaan wordt aan de minimumeisen van een dergelijke regeling, dit voor de leiding van een onderneming geen aansporing betekent uit eigener beweging over te gaan tot een verbeterde berichtgeving. Tevens zou een gedetailleerde regeling niet voorbij kunnen gaan aan de theoretische moeilijkheden die zich op het vlak van de winstbepaling over een kwartaal/halfjaar voordoen. Is in het voorgaande reeds globaal melding gemaakt van de resultaten van de toetsing van twee hypothesen, op deze hypothesen en nog 5 andere wordt in het tweede deel van dit artikel, volgende week in *ESB*, nader ingegaan.

J. Dijkma

2. Dwang

De beoefenaren van de economische theorie van het politieke proces, Buchanan, Bernholz en Riker en Ordeshook, noemen de introductie van sancties van overheidswege (of in Olsoniaanse termen: stimulansen) als uitweg uit het PDG 2). Riker en Ordeshook spreken van een „wortel en stok“-procedure. Men kan de reële alternatieven (zie deel I, paragraaf 4) aantrekkelijk maken met behulp van *positieve stimulansen* van (im-)materiële aard en de parasitaire alternatieven in beginsel elimineren door middel van dito *negatieve stimulansen*. Door een dergelijke manipulatie van de uitkomsten wijzigt de nutsmatrix zich zodanig, dat de betrokken personen en groepen de Pareto-optimale uitkomst I_1R_1 of (3;3) in

1) De zesde uitweg uit het PDG is de *deconcentratie* van de besluitvorming over de arbeidsvoorwaarden in kleinschalige en zelfbesturende ondernemingen. In een dergelijke economische orde is loonmatiging op basis van vrijwilligheid en vrijblijvendheid mogelijk. Parasitair gedrag is ondenkbaar, daar de bedrijfsgenoten zich zelf en de anderen aansprakelijk zullen en kunnen stellen voor het aandeel van ieder individu in de collectieve besluitvorming en de uitvoering daarvan. Deze utopische uitweg is niet volmaakt, want de afzonderlijke ondernemingen vormen de nieuwerwetse parasiterende eenheden en de gedeconcentreerde en gedecentraliseerde structuur van de economische besluitvorming brengt externe effecten teweeg (bijv. inkomensverschillen per regio of bedrijfstak). Zie: J. van den Doel, Carry out the revolution and increase production!, *De Economist*, nr. 2, 1977, blz. 223-226.

2) J. M. Buchanan, *The demand and supply of public goods*, Chicago, 1968, blz. 88; P. Bernholz, *Grundlagen der politischen Ökonomie*, I. Band, Tübingen, 1972, blz. 194-206; W. H. Riker en P. C. Ordeshook, *An introduction to positive political theory*, Englewood Cliffs (N.J.), 1973, blz. 298-299; Vgl. M. Olson, *The logic of collective action*, Cambridge (Mass.), 1965 en 1971, blz. 98-102.

tabel 1 (deel I) het hoogst waarderen. Van den Doel onderschrijft dit standpunt, maar stelt tevens vast dat hem met betrekking tot het macro-economische beleid geen selectieve positieve stimulansen, die de overheid zou kunnen hanteren, bekend zijn 3). In de casus van de loonmatiging (deel I, paragraaf 4) is het ondoenlijk om vakbondsleden, die zich uitspreken voor matiging, afzonderlijk te belonen en arbeiders, die zich ertegen uitspreken, de beloning te onthouden. Negatieve stimulansen zijn wel uitvoerbaar. Een recent voorbeeld van negatieve stimulansen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen is de Machtigingswet inkomensvorming en werkgelegenheid van 1974. Daartoe genoopt door de oliecrisis gaf het kabinet-Den Uyl onbewust gevolg aan de oproep van de Amerikaanse speltheoretici Luce en Raiffa naar aanleiding van het PDG: „There should be a law against such games!” 4).

Ik concludeer dat dwang een methode is om het Prisoners' Dilemma te doorbreken, die ook in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidsverhoudingen (zo men wil arbeidersbeweging) meermaals door beleidsvoerders is aangegrepen. Democratische dwang, zoals voorgesteld door Van den Doel, De Galan en Tinbergen is uiteraard een specificatie van de zoëven gekarakteriseerde uitweg van dwang. In hun conceptie dwingen de Nederlandse werknemers als het ware zich zelf en elkaar.

3. Altruïstische moraal

De bewering van Van den Doel c.s. dat dwang noodzakelijkerwijs voortvloeit uit het PDG is niet nieuw. Reeds de politieke filosofen Hobbes en Hume brachten argumenten naar voren ter rechtvaardiging van een centraal gezag in de burgermaatschappij (civil society) die in speltheoretisch jargon kan worden vertaald 5). Baumol herleidt staatsinterventie, gericht op herstel van prijsstabiliteit en volledige werkgelegenheid, tot de werking van een Prisoners' Dilemma in kringen van consumenten, investeerders en vakbonden 6). Sommige aanhangers van de economische theorie van het politieke proces zien in het PDG zelfs het fundament van een positieve theorie van de staatsvorming 7). Het PDG brengt een onoplosbaar conflict tussen het individuele belang en het algemene belang aan de oppervlakte en is in het economische denken de tegenpool geworden van Smith's these van de „onzichtbare hand”. Deze verre gaande consequenties brachten sommige schrijvers, waaronder Sen, ertoe om methoden te ontwerpen ten einde zonder dwang uit het Prisoners' Dilemma te ontsnappen.

De uitweg van Sen komt er, kort gezegd, op neer dat de in het PDG gevangen personen en groepen zich niet laten leiden door hun eigenbelang, maar zich *verantwoordelijk* gedragen conform een altruïstische moraal die is vastgelegd in een vigerende *morele gedragscode* 8). In Sens visie handelen de subjecten *alsof* zij deze gedragscode erkennen, maar onderwijl streven zij hun eigenbelang na. De feitelijke voorkeursorde is nog altijd die van het PDG:

I $I_0R_1, I_1R_1, I_0R_0, I_1R_0$
R $I_1R_0, I_1R_1, I_0R_0, I_0R_1$.

De subjecten baseren hun strategiekeuze echter op morele voorkeursordeningen die zijn bovengeordend aan de niet-morele, d.w.z. PDG-voorkeursordeningen. Het definiërende kenmerk van deze morele ordeningen is dat de eerste prioriteit I_1R_1 is (zoals eerder opgemerkt: de coöperatieve uitkomst). De twee amendementen van Sen, genaamd ORG en AG, kunnen ook betrekking hebben op de casus van de loonmatiging. In het *Other Regarding Game* (ORG) prevaleert de *solidariteit* boven het eigenbelang:

I $I_1R_1, I_1R_0, I_0R_1, I_0R_0$
R $I_1R_1, I_0R_1, I_1R_0, I_0R_1$.

Het ORG veronderstelt dat individuen zich immer coöperatief opstellen, ook indien anderen de samenwerking afwijzen. Het typische vakbondslied verkiest ditmaal loonma-

tiging boven een verbetering van de relatieve inkomenspositie zonder acht te slaan op de opstelling van de resterende leden. Mutatis mutandis geldt zulks ook voor de overige leden, te zamen één subject vormend. Loonmatiging is thans verzekerd, want zij is de dominerende strategie van de betrokkenen geworden.

In het *Assurance Game* (AG) is er sprake van *reciprociteit*:

I $I_1R_1, I_0R_1, I_0R_0, I_1R_0$

R $I_1R_1, I_1R_0, I_0R_0, I_0R_1$.

Het AG gaat ervan uit dat individuen zich coöperatief opstellen, zolang anderen dat ook doen en slechts de samenwerking zullen verbreken, als anderen zich niet coöperatief opstellen. Het typische vakbondslied matigt zolang de anderen dit eveneens doen en verzuimt te matigen zodra de anderen evenmin matigen. Mutatis mutandis gaat een analoge redenering op voor de overige leden, te zamen één subject vormend. In het AG ontbreekt een dominerende strategie. De optimale uitkomst I_1R_1 (d.w.z. loonmatiging) is een labiel, niet uniek, evenwicht. I_1R_1 kan onder bepaalde, niet eenvoudig realiseerbare, omstandigheden worden bereikt, maar het is even goed mogelijk, zo niet waarschijnlijker, dat I_0R_0 resulteert. *De uitkomst is in feite ongedetermineerd* 9).

Sens beschouwing demonstreert de doelmatigheid van de moraal als bijdrage aan maatschappelijk optimale probleemoplossing. Hij sluit aan bij de gangbare wijsheid, dat reciprociteit slechts tot vrijblijvende loonmatiging leidt wanneer de betrokken partijen betrouwbaar zijn en elkaar vertrouwen. Sen schraagt aldus het hier te lande populaire pleidooi voor de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de sociale partners en het hoog houden van de reciprociteits- en solidariteitsgedachte in het vaderlandse arbeidsbestel.

De analyse van Sen kent echter ten minste drie tekortkomingen. Ten eerste ontgaan de betrokken personen en groepen het dilemma niet, tenzij zij aldoor morele voorkeuren verkiezen boven niet-morele. Dit hangt af van een proces van *internalisatie* van normen en waarden en van de doeltreffendheid van de in het innerlijke werkzame sancties die verbonden zijn aan elk impliciet *moreel* contract tussen, bijvoorbeeld, de ondernemers- en vakbondsorganisaties. Sen laat de aard van het internalisatieproces in het midden. Een mentaliteitsverandering gericht op een ORG-moraal van zelfverloochening, kan naar zijn opvatting worden bewerkt door traditie, maar ook door indoctrinatie van de kant van het overheidsapparaat (vgl. Sen over arbeidsmotivatie in China 10)). Het behoeft geen betoog dat de geestelijke vrijheid hier in het geding is, terwijl bovendien mentaliteitsverandering langs de route van grootscheepse massamobilisering (China, Cuba) geen onverdeelde succes blijkt. Ten tweede staat niet bij voorbaat vast, of de betrokken personen en groepen het ORG zullen verkiezen boven het AG, of omgekeerd. Ten derde heeft de speltheoretische literatuur geen ondubbelzinnige richtlijnen geformuleerd met betrekking tot het gedrag dat in het AG een Pareto-optimaal resultaat kan verzekeren. Een mentaliteitsverandering, bij tijd en wijle aanbevolen als alternatief voor dwang, lijkt al met al geen garantie te scheppen voor het berei-

3) J. van den Doel, *Demokratie en welvaartstheorie*, Alphen aan den Rijn, 1975, blz. 70-71.

4) R.D. Luce and H. Raiffa, *Games and decisions*, New York, 1957, blz. 97.

5) Deze moderne interpretatie van het oeuvre van resp. een 17e eeuwse en een 18e eeuwse filosoof treft men aan in: M. Taylor, *Anarchy and cooperation*, Londen, 1976, blz. 98-128.

6) W.J. Baumol, *Welfare economics and the theory of state*, Londen, 1965, blz. 135-141 en blz. 180-196. Ten overvloede dient te worden vermeld dat Baumols redenering (niet zijn terminologie) overeenkomt met het PDG.

7) Met name Bernholz. Zie noot 2.

8) A.K. Sen, Choice, orderings and morality; J.W.N. Watkins, Self-interest and morality; A.K. Sen, Reply to comments, in: S. Körner (ed.), *Practical reason*, Londen, 1974, blz. 54-67, blz. 67-77 en blz. 78-82.

9) O. Schmidt en R.J. van der Veen, Rationaliteit en moraal: het prisoners' dilemma, *Acta Politica*, april 1976, blz. 196.

10) A.K. Sen, *On economic inequality*, Oxford, 1973, blz. 94-99.

ken van doelstellingen van het werkgelegenheids- en het inkomensbeleid (of het overheidsbeleid inzake selectieve groei 11)).

4. Communicatie

Albeda heeft als voornaamste bezwaar tegen het pleidooi van Van den Doel c.s. ingebracht, dat het Prisoners' Dilemma niet van toepassing is op het arbeidsvoorwaardenoverleg 12). De situatie van de gevangenen is onvergelykbaar met die van de onderhandelaars. De gevangenen zijn niet geïnformeerd over elkaars beslissingen, terwijl gedurende het arbeidsvoorwaardenoverleg communicatie niet is uitgesloten. Deze notie van de mogelijkheid van communicatie als middel om een Prisoners' Dilemma te ontwijken treft men in een uitgewerkte versie aan in een studie van Howard 13). In het voetspoor van de grondleggers van de speltheorie Von Neumann en Morgenstern ontwikkelde deze de *theorie der meta-spelen*.

Een meta-spel voor twee spelers houdt in dat één van beiden zijn strategie bepaalt, *nadat* de ander heeft gekozen en hij tevens op de hoogte is van diens keuze 14). Howard zoekt de uitweg uit het Prisoners' Dilemma niet in de mate van afdwingbaarheid van afspraken over samenwerking, doch in de beschikbaarheid van informatie. Als een speler op de hoogte is van de strategiekeuze(n) van zijn opponent, dan is samenwerking op basis van vrijwilligheid en vrijblijvendheid in beginsel mogelijk. Het centrale begrip in de theorie der meta-spelen is de *meta-strategie* (ofwel: „policy”). Dat is de regel die de afzonderlijke spelers volgen bij het kiezen van een strategie. De spelers opteren niet onvoorwaardelijk voor samenwerking (C) of non-coöperatie (N), als in het eigenlijke PDG, maar beschikken over een kwartet meta-strategieën:

1. C/C, d.w.z. kies C, ongeacht de strategiekeuze van de opponent.
2. N/N, d.w.z. kies N, ongeacht de strategiekeuze van de opponent.
3. C/N, d.w.z. kies dezelfde strategie als de opponent (symmetrie).
4. N/C, d.w.z. kies een andere strategie dan de opponent (asymmetrie).

Stel, dat één van beide deelnemers aan het loonoverleg (bijv. onderhandelaar 2) de strategiekeuze van zijn tegenstander kent. De nutsmatrix van dit meta-spel ziet er dan als volgt uit:

Tabel 1. Meta-strategieën van onderhandelaar 2 voor de strategieën van onderhandelaar 1

		Meta-strategieën van onderhandelaar 2			
		C zonder voorbehoud	N zonder voorbehoud	symmetrie	asymmetrie
Strategieën van onderhandelaar 1	C	(3;3)	(1;4)	(3;3)	(1;4)
	N	(4;1)	(2;2)	(2;2)	(4;1)

Het vet gedrukte getallenpaar in tabel 1 is het evenwicht van dit meta-spel. Als de ene speler aan zijn keuze vasthoudt, dan is het voor de andere speler niet voordeliger om zijn strategie te wijzigen. *Het evenwicht (2;2) is niet optimaal en verschilt niet van het evenwicht van het PDG. Ergo: communicatie brengt geen ontsnapping uit het dilemma met zich 15).*

Vervolgens breidt Howard het bovenstaande meta-spel uit. Er ontstaat dan een „boom” van meta-spelen, d.w.z. een hiërarchie van min of meer complexe meta-spelen. Als men veronderstelt dat één van beide spelers (bijv. onderhandelaar 1) de meta-strategie van zijn opponent kent of kan voorspellen, dan kan deze zelf een meta-strategie formuleren,

rekening houdend met de meta-strategie van zijn opponent. Er krijgt een nieuw meta-spel gestalte, dat zestien mogelijke meta-strategieën van onderhandelaar 1 op een hoger hiërarchisch niveau omvat. Howard laat zien dat dit spel wél leidt tot een optimaal evenwicht (3;3), indien een dominerende meta-strategie van onderhandelaar 1 wordt gecombineerd met een bepaalde meta-strategie van onderhandelaar 2 16). *Communicatie is een uitweg uit het PDG als, en alleen als, de ene speler slechts samenwerkt wanneer de ander samenwerkt en de ander zich onder deze conditie coöperatief zal opstellen.* Deze conclusie behoeft niet te worden gespecificeerd als meer complexe meta-spelen ten tonele worden gevoerd. Zulke meta-spelen leveren geen nieuwe evenwichten op. Deze formulering van Howards bevindingen doet denken aan het AG. In tegenstelling tot het AG kent het desbetreffende meta-spel evenwel een uniek evenwicht.

Howards inventieve benaderingswijze is kritiek van theoretisch en praktisch gehalte niet bespaard gebleven 17). Howard beschouwt namelijk het PDG ten onrechte als een spel waarin de subjecten *in onderlinge afhankelijkheid* tot hun beslissingen komen. Zijn betoog is ook niet consistent. Uit zijn studie kunnen ten minste drie manieren worden gedestilleerd waarop de betrokken spelers volledig of ten dele geïnformeerd raken over elkaars beslissingen:

- a. de volgtijdelijkheid van de besluitvorming (vgl. de gegeven omschrijving van het meta-spel);
- b. het overleg;
- c. de meta-strategische redeneertrant.

Op meer dan één grond kan Howards uitweg worden verworpen. Manier a stuit op tweeërlei bezwaren. In de eerste plaats is asynchrone besluitvorming niet verenigbaar met het PDG. In het PDG nemen de spelers immers gelijktijdig hun beslissingen. In de tweede plaats verschuift thans het probleem voor de speltheoretische onderzoeker. Noodzakelijkerwijs is de opbouw van het meta-spel asymmetrisch. Slechts één speler kent de meta-strategie van de ander, of vermag deze te voorspellen op adequate wijze. Symmetrie zou de uitkomst van het meta-spel onbepaald maken. Een en ander houdt in dat de speltheoreticus pas een zinvolle uitspraak kan doen over het arbeidsvoorwaardenoverleg, opgevat als een meta-spel op manier a, indien er sprake is van een informatievoorsprong. Langs empirische weg behoort dan te worden vastgesteld welke partij een informatie-overwicht heeft.

In een meta-spel, gezien op manier b, zullen de spelers — naar Howards verwachting — lacunes in de kennis omtrent de strategiekeuze van de opponent wegnemen door met elkaar overleg te voeren. Howard ziet over het hoofd, dat men dan weer terugkeert naar het klassieke vraagstuk van de afdwingbaarheid van afspraken.

Ten slotte veronderstelt Howard op manier c dat, ingeval van simultane besluitvorming, de spelers zullen redeneren *alsof* het verloop van het besluitvormingsproces volgtijdelijk is. Deze veronderstelling over de subjectieve voorstelling van de situatie (een *pseudo*-meta-spel) is echter niet realistisch. In de politieke werkelijkheid, bijvoorbeeld de internationale betrekkingen, zijn de betrokken partijen veelal te onwetend,

11) Ten aanzien van het groeibeeld huldigt Hirsch (F. Hirsch, *Social limits to growth*, Londen, 1977) een tegengestelde opvatting.

12) W. Albeda, Arbeidsverhoudingen en inflatie, *Beleid en Maatschappij*, januari 1977, blz. 19-20.

13) N. Howard, *Paradoxes of rationality: theory of metagames and political behaviour*, Cambridge (Mass.), 1971.

14) N. Howard, a.w., blz. 23.

15) N. Howard, a.w., blz. 47.

16) De bedoelde meta-strategie van onderhandelaar 2 is C/N, d.w.z. een symmetrische en de bedoelde meta-strategie op hoger niveau van gevangene 1 is N/N/C/N: 1. kies N; wanneer onderhandelaar 2 zonder voorbehoud voor C kiest; 2. kies N, wanneer onderhandelaar 2 zonder voorbehoud voor N kiest. 3. kies C, wanneer onderhandelaar 2 een symmetrische strategie volgt; 4. kies N, wanneer onderhandelaar 2 een asymmetrische strategie volgt.

17) S.J. Brams, *Game theory and politics*, New York, 1975, blz. 38-39; S.J. Brams, *Paradoxes in politics*, New York, 1976, blz. 90-91; M. Taylor, a.w., blz. 64-68.

te weinig helderziend en te wantrouwend om de geraffineerde meta-strategische redeneertrant met succes te kunnen aanwenden.

Op grond van deze argumenten concludeer ik dat communicatie tussen de sociale partners, ook in de driedelige interpretatie van de theorie der meta-spelen, geen voldoende basis biedt om uit het PDG te ontsnappen.

5. Toekomstgerichtheid

Op dit punt van mijn betoog gekomen, is het nodig om een abstractie te laten vallen. Tot nu toe werd impliciet verondersteld, dat het PDG statisch is. Deze vooronderstelling is niet realistisch, voor zover het de arbeidsverhoudingen betreft. In het geïnstitutionaliseerde arbeidsvoorwaardenoverleg hier te lande keren de loononderhandelingen immers met vaste regelmaat terug. Men kan dus leren van voorheen gemaakte fouten, hetgeen in een eenmalig dilemma ondenkbaar is. Het valt thans te bezien of de betrokken groepen en individuen bij herhaling van de spelsituatie, door ervaring wijs geworden, zouden kunnen ontsnappen aan het dilemma. Ik neem hierbij aan, dat de spelers niet bij voorbaat weten hoeveel malen het spel zal worden gespeeld. Wanneer de herhaling van het spel *gedetermineerd* zou zijn, zou een dilemma zich telkenmale voordoen. In het laatste spel n zouden de strategiekeuzen van de beide spelers niet verschillen van die in een eenmalig en op zich zelf staand PDG. Dit zou mutatis mutandis ook gelden voor de spelen $n - 1$, $n - 2$, enzovoorts.

Tijdens de laatste twee decennia heeft de dynamische versie van het PDG zich voor ontelbare, overwegend sociaal-psychologische, experimenten geleend. Hoewel, naar de mening van een gezaghebbend expert op dit terrein, de resultaten van experimenteel speurwerk consistent noch generaliseerbaar zijn, mogen deze toch niet worden genegeerd 18). In de experimentele toestand is de frequentie van de coöperatieve strategie de afhankelijke variabele en zijn er diverse categorieën van onafhankelijke, d.w.z. door de onderzoeker te manipuleren, variabelen als de omvang van de uitkomsten (ofwel de welvaartseffecten van de gekozen strategieën), de strategische opstelling van de andere partij, de beschikbaarheid van informatie en de mogelijkheid van communicatie, de eigenschappen van de spelers (bijv. geslacht en opleiding) en het aantal spelen. Een door Rapoport en Chammah verricht onderzoek wijst uit, dat in het dilemma gevangen spelers een *leerproces* doormaken. Mede ten gevolge van een imitatie-effect verkleint daardoor de kans op eenzijdige strategieën (V;D) en (D;V) (zie deel I, tabel 2). Na verloop van tijd groeit er een wederzijds vertrouwen dat de voorwaarde vormt voor een bestendige samenwerking op vrijwillige en vrijblijvende grondslag 19).

Bovenstaande conclusie is evenwel onlangs weerlegd door Taylor in diens monografie over het PDG 20). Het *Prisoners' Dilemma Supergame* — de dynamische conceptie van het PDG die Taylor naar voren brengt — is een oneindige reeks van herhaalde spelen, waarin elke speler op de hoogte is van de strategieën die de andere speler(s) in alle voorafgaande spelen heeft (hebben) gekozen, zodat de spelers de in voorafgaande situaties gemaakte fouten konden afleren. Anders dan Rapoport concludeert Taylor op basis van een verbale logische redenering en een strenge wiskundige analyse, dat in het superspel een leerproces slechts onder bijzondere voorwaarden tot een Pareto-optimale en evenwichtige uitkomst leidt. Een superspel van twee spelers (bijvoorbeeld de gemachtigde gedelegeerden van ondernemers- en werknemerszijde) levert weliswaar een evenwichtig en maatschappelijk optimaal resultaat van vrijblijvende en vrijwillige samenwerking op, *maar uitsluitend indien aan twee condities is voldaan*.

De eerste conditie voor optimaliteit houdt in dat de spelers uit een beperkt aantal van beschikbare zogenaamde *conditionele strategieën* een van twee conditionele strategieën kiezen. Globaal geformuleerd schrijven deze strategieën voor dat een

speler de samenwerking pas verbreekt, als blijkt dat de andere speler hem in het voorafgaande spel daarin is voorgegaan. De samenwerking (I_1R_1) is bestendig, *zolang de beide spelers er belang bij hebben om een eenmaal gerealiseerde samenwerking te handhaven*. Dit belang is aanwezig wanneer de beide spelers een zeer lage discontovoet kiezen, d.w.z. een opbrengst in de toekomst niet veel lager waarderen dan een opbrengst in het heden.

De tweede conditie van Taylor behelst daarom dat de gekozen discontovoet een zekere kritische waarde niet overtreft. Indien een speler voor een hoge discontovoet opteert, staat vast dat hij de samenwerking zal beëindigen. De breker boekt dan een winst in het heden, die hoog wordt gewaardeerd en klaarblijkelijk opweegt tegen verliezen in toekomstige spelen.

Dit alles is niet zonder betekenis voor het vrije arbeidsvoorwaardenoverleg. Van den Doel noteert dat toekomstgericht handelen van (investerende) ondernemers dikwijls beperkt blijft tot de middellange termijn en dat (sparende) arbeiders waarschijnlijk geen lagere discontovoet zullen kiezen dan ondernemers 21). Dit geldt a fortiori voor de onderhandelaars in de gedemocratiseerde en geradicaliseerde Nederlandse arbeidsverhoudingen van de jaren zeventig die voortdurend rekening dienen te houden met eisen en wensen van de achterban. Voorts mag men géén collectief gevoelde en geaccepteerde verantwoordelijkheid voor de toekomst bij de sociale partners verwachten, wanneer deze toekomst in hoge mate onzeker is. Men denke in dit verband aan de in omloop zijnde, van elkaar afwijkende, pessimistische prognoses over de toestand van 's rijks financiën en de wereldhandel en de gewettigde twijfel aan de effectiviteit van een werkgelegenheidsbeleid dat gericht is op stimulering van louter de particuliere investeringen.

6. Arbitrage

Het vrije arbeidsvoorwaardenoverleg, en daarmee de vrije loonvorming, kan steeds worden geblokkeerd door staking. Van de uitzonderlijke situatie ten tijde van een werkstaking is niet het PDG, maar een ander speltype de meest geschikte stilering. Zodra tijdens de onderhandelingen de dreiging van een staking van de georganiseerde werknemers actueel wordt, is er veeleer sprake van het *Chicken Game* (het spel van de schijtlijster, alias het spel van de angsthaas) 22). De naam van dit spel is ontleend aan een geliefd tijdverdrijf van de Amerikaanse jeugd van de Westkust in de jaren vijftig. De twee deelnemers aan het spel rijden met hun auto's op hoge snelheid op elkaar in. Winnaar van dit spel is de roekeloze bestuurder die het lef heeft om door te rijden. Verliezer („chicken“) is degene die zo lafhartig of bezonnen is om uit te wijken. De nutsmatrix van dit 2×2 -spel is weergegeven in tabel 2.

18) A. Rapoport, Prisoners' Dilemma-recollections and observations in: A. Rapoport (ed.), *Game theory as a theory and conflict resolution*, Dordrecht, 1974, blz. 22 en blz. 29. Een omvattend overzicht van uitgevoerde experimenten is: L.S. Wrightsman, J.O'Conner en N.J. Baker (eds.), *Cooperation and competition: readings on mixed-motive games*, Belmont (Cal.), 1972.

19) A. Rapoport en A.M. Chammah, *Prisoners' Dilemma*, Ann Arbor, 1965, blz. 87-102 en blz. 200-201.

20) Van den Doel c.s. maakten reeds melding van een eerder „paper“ van Taylor, waarop deze later zijn boek zou baseren. Zie vooral M. Taylor, a.w., blz. 42-43; en J. van den Doel, a.w., 1978, hfst. 3.

21) J. van den Doel, *Werkloosheidsbestrijding en loonvorming, Socialisme en Democratie*, mei 1977, blz. 220.

22) J.G. Siccoma, Het arbeidsconflict in Nederland, *Intermediair*, maart 1977, blz. 7-11.

Tabel 2. Het Chicken Game (CG)

		Rijder 2	
		uitwijken	doorrijden
Rijder 1	uitwijken	(3;3) →	(2;4)
	doorrijden	(4;2) ←	(1;1)

Tussen het PDG en het Chicken Game (CG) bestaan overeenkomsten en verschillen. Evenals in het PDG is in het CG samenwerking voor beide spelers voordeliger dan non-coöperatie en hebben zij een gemeenschappelijk belang bij het tot stand brengen van samenwerking, doch evenzeer een individueel belang bij het eenzijdig ongedaan maken van de samenwerking. In tegenstelling tot het PDG is tweezijdige non-coöperatie de laagste prioriteit van beide spelers, getuige de nutspunten (1;1). In het PDG is non-coöperatie de derde, dus op één na laagste prioriteit. Terwijl het PDG leidt tot een uniek, niet optimaal, evenwicht, levert het CG een paar evenwichtige resultaten op ((2;4) en (4;2)). Het verloop van de in tabel 2 getekende pijlen maakt dit duidelijk. De verticale pijlen geven aan in welke richting de strategiekeuze van rij-speler 1 zich zal wijzigen en de horizontale pijlen duiden op de richting waarin de strategische opstelling van kolom-speler 2 zal veranderen. Het CG kent geen uniek evenwicht en geen dominerende strategie: elke speler bepaalt pas zijn strategie op het tijdstip dat hij op de hoogte is van de voorkeur van zijn opponent. In dit speltype is *communicatie* daarom van doorslaggevende betekenis. Iedere speler heeft er individueel baat bij om met behulp van signalen zijn tegenligger vooraf te laten weten dat hij niet anders kan dan doorrijden. Het individuele belang is gediend bij het nemen van enorme risico's („brinkmanship”).

Volgens Siccama valt het Nederlandse arbeidsconflict over de automatische prijscompensatie (februari 1977) te beschrijven in termen van het CG. De nutsmatrix in het geval van stakingsdreiging vindt men in tabel 3.

Tabel 3. Stakingsdreiging

		Ondernemers	
		toegeven aan de looneisen	de poot stijfhouden
Vakbonden	niet staken dan wel ophouden met staken	(3;3) loonakkoord	(2;4) overwinning voor de ondernemers
	staken dan wel doorstaken	(4;2) overwinning voor de vakbonden	(1;1) terugslog voor Nederlandse economie

Het arbeidsconflict ontbeert een evenwichtige en unieke afloop. Deze kan gedeeltelijk worden bereikt als de overlegsituatie trekken zou vertonen van een meta-spel of een pseudo-meta-spel. Met behulp van de theorie der meta-spelen tonen Brams en Howard namelijk aan, dat wanneer de bij het CG betrokken groepen en personen zich bedienen van meta-strategieën er verscheidene onderhandelingsresultaten mogelijk zijn, die evenwichtig alsmede optimaal zijn (23). Het (niet unieke) resultaat (3;3) zou in het arbeidsconflict van 1977 zijn geboekt, als de ondernemers een symmetrische meta-strategie hadden gevolgd (d.w.z. toegeven als de vakbonden toegeven en doorgaan met de strijd als de vakbeweging militant is) en de vakbonden zich compromisbereid hadden betoond, aldus reagerend op de meta-strategie van de werkgevers (24).

Het CG is voor de belanghebbenden en de buitenstaanders een onaantrekkelijk spel met soms desastreuze consequenties. Volgens Rapoport zullen de betrokken groepen en personen niet streven naar de opbouw van een vertrouwensrelatie, doch naar betrekkingen die zijn gebaseerd op afschrikking en vrees (25). Riker en Ordeshook verwachten dan ook, dat

meestal de betrokkenen zelf regulering wensen ten einde de aan het CG verbonden risico's te vermijden (26). In het onderhavige arbeidsconflict bijvoorbeeld verzochten de ondernemers de regering om te *arbitreren*. De betrokken groepen of personen geven dus openlijk of in bedekte termen ter wille van de tactiek de voorkeur aan arbitrage van overheidswege. Dit wijkt af van het PDG. In het Prisoners' Dilemma gevangen ondernemers en vakbondsleden zullen op eigen initiatief waarschijnlijk nimmer om een dergelijke regulering vragen, behoudens in hun rol van *kiezer*.

Het Chicken Game als stilering van het arbeidsvoorwaardenoverleg, met inbegrip van arbeidsconflicten, levert een additioneel argument op ten gunste van de bewering dat een geleide loonpolitiek onafwendbaar is. Weliswaar is in het CG communicatie niet uitgesloten en waarden de betrokken spelers tweezijdige non-coöperatie het laagst (men vergelijk het PDG), maar ook zijn de nadelen van een weigering van beide kanten om samen te werken dermate ernstig (opnieuw in vergelijking met het PDG) dat ditmaal de betrokkenen zelf externe dwang wensen ten behoeve van de beheersbaarheid van de verhouding van afschrikking welke is ontstaan. Kortom, indien het arbeidsvoorwaardenoverleg met meer vrucht kan worden gekarakteriseerd als een Chicken Game, dan kan men de conclusie van de onafwendbaarheid van de geleide loonpolitiek, gedragen door andere argumenten, handhaven.

7. Slotconclusie

Mede met het oog op het heftige dispuut over het voorstel van Van den Doel, De Galan en Tinbergen in de openbaarheid ging ik in het tweede deel van mijn beschouwing na of de speltheorie ook andere uitwegen uit het Prisoners' Dilemma Game toelaat dan democratische dwang. Ik bezag respectievelijk dwang, altruïstische moraal, communicatie, toekomstgerichtheid en arbitrage. Uit een oogpunt van doelmatigheid en democratie in politicus valt de conventionele ontsnapping aan het dilemma, namelijk dwang, te verkiezen boven deze alternatieven. Een mentaliteitsverandering in de arbeidsverhoudingen, gericht op eliminatie van het eigenbelang — inzonderheid het streven ernaar — van de betrokken partijen en de naleving van een moraal van verantwoordelijkheid is slechts een bruikbaar beleidsinstrument, als deze ontaardt in indoctrinatie vanuit het staatsapparaat. Het uitrusten van de sociale partners met speciale bindende bevoegdheden ten aanzien van de loonvorming impliceert de terugkeer van het corporatisme in een nieuwe vorm, of, anders gezegd, een ontoelaatbare verdergaande aantasting van de machtspositie van het parlement. Afgezien van het feit dat communicatie strikt genomen niet verenigbaar is met de aard van een Prisoners' Dilemma Game, garandeert communicatie geenszins dat men het dilemma ontloopt. De problematiek van de afdwingbaarheid van gemaakte afspraken blijft onopgelost en de redeneertrant, die in de theorie der meta-spelen een voorwaarde is om het dilemma op ingenieuze wijze te ontwijken, is daadwerkelijk bij de betrokken subjecten niet aanwezig. Het arbeidsconflict in 1977 illustreerde dit. Toekomstgerichtheid kan de ondernemers- en werknemersorganisaties nopen tot matiging op vrijwillige en vrijblijvende basis, maar een zodanig verantwoordelijkheidsgevoel voor de toekomst van de Nederlandse economie ontbreekt wanneer deze

23) S.J. Brams, a.w., 1975, blz. 43-44; N. Howard, a.w., blz. 184.
 24) Ik laat in het midden of het zogeheten „Haagse Protocol” de geschiedenis zal ingaan als een befaamde overwinning van het FNV (4;2) of als een beruchte tegenslag voor de Nederlandse economie als gevolg van de afwachtende, en in tweede instantie vrijgeve, houding van het kabinet-Den Uyl (1;1).
 25) Geciteerd door S.J. Brams, a.w., 1975, blz. 48.
 26) W.H. Riker en P.C. Ordeshook, a.w., blz. 300.

De bevroering van de kinderbijslag nog eens nader bezien

DRS. J. P. M. GROENEWEGEN*

In hun artikel „De bevroering van de kinderbijslag nader bezien” in *ESB* van 14 december 1977 zetten Huizing en De Korte uiteen hoe de bevroering van de kinderbijslag voor het eerste kind via gereglementeerde en gesanctioneerde afwenteling teniet wordt gedaan. Het artikel is voor mij aanleiding nader op de wenselijkheid van de bevroering in te gaan vooral in verband met de positie van gezinnen met kinderen uit de laagste inkomensgroepen.

Evenals in 1973 zijn de kinderbijslag- en kinderaftekregelingen (KBA) in 1978 rijp voor veranderingen. Enerzijds wordt gewezen op de enorme ontwikkeling van het inkomen per hoofd van de bevolking waardoor de kosten van de kinderen door de ouders zelf zouden kunnen worden gedragen, anderzijds heeft zich een revolutionaire ontwikkeling met betrekking tot het gebruik van anti-conceptionele middelen voorgedaan, waardoor de beslissing over te

gaan tot gezinsuitbreiding het karakter heeft gekregen van een vrije bestedingsbeslissing. Een en ander heeft tot gevolg dat over de kinderbijslag eerder geschreven wordt in termen van een overbodig douceurtje van de overheid dan in termen van een noodzakelijke verruiming van de bestedingsmogelijkheden voor gezinnen met kinderen.

Beide kwalificaties zijn wellicht juist: wat voor de hoge inkomens een overbodig douceurtje is kan voor een minimumloontrekker een noodzakelijke aanvulling zijn.

Lage-inkomensgroepen

Hoe noodzakelijk de kinderbijslag kan zijn blijkt uit het recent verschenen rapport van de Nederlandse Gezinsraad 1) waarin de positie van de gezinnen met kinderen uit de laagste-inkomensgroepen als richtsnoer wordt ge-

nomen voor een voorstel voor een nieuw kinderbijslagstelsel. Uit de schaarse gegevens over die gezinnen blijkt dat gezinsuitbreiding leidt tot daling van het welstandsniveau beneden dat van de bijstandsnorm (hoogte minimumloon voor een echtpaar zonder kinderen). Dat is een zeer ernstige constatering. Immers, de KBA beoogt de ontplooiingskansen voor het kind te vergroten d.m.v. een verruiming van de bestedingsmogelijkheden van het gezin.

Er kunnen vraagtekens worden gezet bij de doelmatigheid van dat beleid; zeker is dat de ontplooiingskansen van kinderen uit de laagste-inkomensgroepen

* De auteur is werkzaam bij de Nederlandse Gezinsraad te Den Haag.

1) Nederlandse Gezinsraad, *De kinderbijslag- en kinderaftekregelingen nader bekeken*, 's-Gravenhage, 1977.

toekomst onzeker is. Het Chicken Game, ten slotte, beschrijft het loonoverleg op een andere wijze dan het Prisoners' Dilemma Game. In dit speltype staat er echter zoveel op het spel, dat de spelers zelf de introductie van externe dwang, bijvoorbeeld in de vorm van arbitrage (= zachte dwang) bepleiten. Rest de conceptie van geleide loonpolitiek, zoals gesuggereerd door Van den Doel, De Galan en Tinbergen. Terecht gaven deze auteurs de idee van de geleide loonpolitiek opnieuw in overweging.

Vooreerst is deze idee, in welke variant dan ook, door de politici niet overgenomen. In het regeerakkoord van CDA en VVD van 28 november 1977 wordt geheel voorbijgegaan aan het vraagstuk van de geloofwaardigheid van een beleid dat is gericht op inkomensmatiging, mede omdat men de gedachte voorstaat dat matiging in de sfeer van belastingen en sociale premies acceptabeler en wenselijker is. Een nadere bestudering van de standpunten van CDA en VVD over werkgelegenheidsbeleid, zoals ingenomen ten tijde van de verkiezingen, leert echter dat beide politieke partijen tevens matiging van nettolonen onontkoombaar achten in de naaste toekomst 27). Zo gezien, gaat het dispuut over geleide loonpolitiek ook deze partijen aan.

Ik herinner voorts aan het eertijds gesloten akkoord van CDA, D'66 en PvdA over het financieel en sociaal-economisch beleid. In coalitiepolitiek opzicht is dit document weliswaar verouderd, doch het verschaft inzicht in het denken in de politieke arena over de materie. Men kiest voor in-

komensmatiging in de jaren 1978 en 1979 op basis van bereidheid tot en vrijwillige aanvaarding van matiging van de zijde van de sociale partners. De ondertekenaars zien *overtuiging* als belangrijkste instrument van een regering om de actieve medewerking van de betrokken partijen met een restrictieve politiek te verkrijgen.

Afgezien van de kwestie of juist deze les moet worden getrokken uit de ervaring met jaarlijkse, op zich zelf staande loonmaatregelen en een arbeidsconflict, dat tot overmatige stijging van het reëel vrij beschikbare inkomen over 1977 leidde, is het onwaarschijnlijk dat langs het pad van de overtuiging een gigantisch Prisoners' Dilemma, waarbij talloze belangengroepen betrokken zullen zijn, in de nabije toekomst kan worden vermeden. De uitkomst van het „spel” van maatschappelijke krachten, te weten uitblijven van inkomensmatiging en falen van het werkgelegenheidsbeleid, is hoe dan ook een collectief kwaad. In dit licht beschouwd, dient men zich opnieuw rekenschap te geven van de meest voor de hand liggende uitweg die de theorie van het spel aanwijst: een beheerste inkomensontwikkeling.

J.W. de Beus

27) J.G.A. van Mierlo, Twee voorstellen voor de werkgelegenheid: economische modellen en politieke partijen, *Beleid en Maatschappij*, december 1977, blz. 357-369.

klein zijn. Op basis van een analyse van twee soorten onderzoeken 2) komt de Gezinsraad dan ook tot de aanbeveling de kinderbijslag voor het eerste kind te verhogen in plaats van te bevriezen. Op die manier wordt ten minste aan de financiële voorwaarde voor het bieden van goede ontplooiingskansen voor de kinderen, juist voor hen uit de laagste-inkomensgroepen, voldaan. Voor een analyse van de onderzoeken en de gewenste hoogte van de kinderbijslag wordt verwezen naar het rapport.

Hoge-inkomensgroepen

Hoe zit het met de gezinnen uit de hoge-inkomensgroepen voor wie de kinderbijslag het karakter van een noodzakelijke bijdrage verloren heeft, zo dat ooit aanwezig was? De inkomensgroepen waarvoor de kinderbijslag een overbodig douceurtje is zouden kunnen worden uitgesloten d.m.v. een degressieve koppeling van de kinderbijslag aan het inkomen (de kinderbijslag wordt lager naarmate het inkomen stijgt). Simpel is zo'n operatie echter niet. Het is bekend dat een koppeling van de hoogte van de kinderbijslag aan het inkomen stuit op bezwaren die verband houden met het gebrek aan kennis van het cumulatieve effect voor de verschillende inkomensgroepen van overheidsmaatregelen (belastings, sociale premies, subsidies e.d.) en andere maatregelen welke aan het inkomen gekoppeld zijn (contributies, peuterspeelzalen, lidmaatschap van politieke partijen e.d.).

Duidelijk is dat de talloze regelingen — vaak elk met eigen inkomensgrenzen — tot onduidelijke en onbillijke situaties kunnen leiden. Het kan voorkomen dat een bruto-loonsverhoging leidt tot een netto-loonsverlaging, omdat niet duidelijk is wat het geïntegreerde marginale tarief van de verschillende inkomensklassen is 3). Daarbij komt dat voor een goed beeld van de welvaartsverhoudingen tussen de gezinnen ook de tertiaire inkomensverdeling nader bekeken moet worden. Dat die vaststelling geen simpele zaak is blijkt uit het recent verschenen rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau *Profijt van de overheid*. Nu is het een illusie te verwachten dat binnen afzienbare tijd een beeld van de werkelijke welvaartsverhoudingen op tafel ligt, waarin zowel de cumulatieve effecten als de tertiaire verdeling op bevredigende wijze zijn verwerkt. Aan de andere kant maken economische ontwikkelingen het steeds meer noodzakelijk bij de vaststelling van de hoogte van uitkeringen, subsidies e.d. de hoogte van het inkomen van de betrokkenen in beschouwing te nemen. In hoeverre koppelingen aan het inkomen allerlei afwettelingsmechanismen in werking stellen is een vraag

waarvan de beantwoording dan steeds dringender wordt.

Voorstel voor een nieuw kinderbijslagstelsel

Het voorstel van de Nederlandse Gezinsraad behelst een verhoging van de kinderbijslag, hetgeen een beëindiging van de bevroering van de kinderbijslag voor het eerste kind impliceert. Uitgangspunt van dit standpunt is de bescherming van de financiële positie van de gezinnen met kinderen uit de laagste-inkomensgroepen. Die financiële positie is zo slecht, dat daarin dringend verbetering noodzakelijk is.

Zo'n verbetering zou door middel van een verhoging van de kinderbijslagen kunnen worden gerealiseerd, waarbij het wenselijk is in afwachting van de resultaten van nader onderzoek op het terrein van de inkomenshervreiding vooralsnog zo'n verhoging voor alle inkomensgroepen te laten gelden. Zo'n verhoging van de kinderbijslagen leidt in plaats van bezuinigingen tot een verhoging van de rijksuitgaven of de premiedruk, hetgeen gezien de economische ontwikkeling niet wenselijk is.

Gegeven de doelstelling van verbetering van de positie voor de laagst-betaalden met kinderen is het middel van verhoging van de kinderbijslag echter misschien zo gek nog niet. Wordt verondersteld dat het door Huizinge en De Korte beschreven mechanisme ook in omgekeerde zin werkt, dan leidt een verhoging van de kinderbijslag via de vergroting van het reëel beschikbaar inkomen van de modale werknemer tot een geringere loonstijging voor (alle!) loontrekkenden. Zoals bekend heeft dit invloed op de uitgaven van de collectieve sector (ambtenarensalarissen, geringere stijging minimumloon met de daaraan gekoppelde minima van de sociale verzekeringen).

Wordt de voorgestelde verhoging van de kinderbijslag d.m.v. een verhoging van de premiedruk gefinancierd dan gaat daarvan via het genoemde koppelingsmechanisme een verhogende werking uit op het loon van alle loontrekkenden. Wat per saldo het resultaat zal zijn in termen van kosten voor de overheid laat zich niet gemakkelijk vaststellen.

De gezinnen uit de laagste-inkomensgroepen met kinderen zouden ook d.m.v. een extra verhoging van het minimumloon geholpen kunnen worden. Zo'n operatie past echter helemaal niet in het werkgelegenheidsbeleid van de regering, omdat van een extra verhoging van het minimumloon een opwaartse druk op de andere inkomens uitgaat en door de koppeling van de overdrachtsinkomens aan het minimumloon de uitgaven van de overheid en/of de premiedruk zullen stijgen.

Ervan uitgaande dat een inkomens-

verbetering voor de gezinnen uit de laagste-inkomensgroepen dringend noodzakelijk is, lijkt een oplossing d.m.v. een verhoging van de kinderbijslag ten minste een serieuze overweging waard.

John Groenewegen

2) Prof. Dr. B. M. S. van Praag en Dr. Ir. A. Kapteyn, Kinderbijslag en kinderaftrek; een evaluatie en een voorstel, *Intermediair*, 19 oktober 1976 (Welzijnsmaatstaf is de inkomenswaarderingvraag). Ir. W. E. Bernelot Moens, De gezinsuitgaven van minimumloners met kinderen en een systeem voor aanvullende kindersubsidie, *ESB*, 24 maart 1976 (Onderzoek is gebaseerd op de resultaten van budgetonderzoekingen).

3) Drs. C. Walenkamp, Geïntegreerde marginale tarieven, *ESB*, 12 januari 1977.

4) Zie o.a. Raad van overleg Middelbaar en Hoger Personeel, *Balans van een inkomensbeleid*, Utrecht, 1977.

Mededelingen

Congres Marketing en Overheid

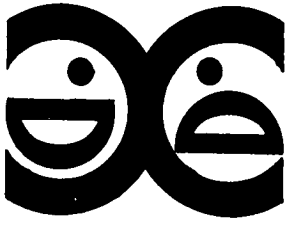
Het NIMA (Nederlands Instituut voor Marketing) organiseert op woensdag 22 maart a.s. een congres onder het thema „Marketing en Overheid”. Getracht zal worden na te gaan op welke wijze het marketing-management zich op overheidsmaatregelen, met betrekking tot bijvoorbeeld de regulering van de reclame en sociaal onaanvaardbaar geachte producten, kan instellen en wat het bedrijfsleven op dit gebied in de toekomst nog kan verwachten.

Inleiders: A. A. van der Louw, Drs. B. G. Zandstra-Andela, Prof. Mr. W. J. Slagter, Drs. C. J. Schotsman en Mr. J. Knecht. Plaats: Nederlands Congresgebouw, Den Haag. Kosten: f. 150 (NIMA-leden); f. 210 (niet-leden). Aanmelding: d.m.v. aanmeldingsformulier te verkrijgen bij NIMA, Van Alkemadelaan 700, Den Haag, tel.: (070) 26 43 41.

Postacademische leergang Bouwrecht

Het Instituut voor Bouwrecht organiseert in samenwerking met de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht een postacademische leergang over juridische aspecten van de financiering van de gemeentelijke bouwproductie.

De colleges zullen op 14, 21 en 28 april en 5, 12, en 19 mei worden gegeven (aanzwag 15.00 uur). Inschrijfgeld: f. 175. Inlichtingen en aanmelding: Instituut voor Bouwrecht, Postbus 1851, Den Haag, tel.: (070) 26 46 31.

Problemen van arbeidsmarktbeleid

DRS. L. FAASE

Inleiding

Dezelfde smalle marges waarbinnen het kabinet-Den Uyl opereerde en waarover het uiteindelijk struikelde, beperken het kabinet-Van Agt in de mogelijkheden het roer radicaal om te gooien. Wie de regeringsverklaring leest krijgt dan ook weinig informatie over wat er werkelijk staat te gebeuren. Wat dat betreft moet vooral de toonzetting van het stuk worden beoordeeld. Inhoudelijk valt er weinig anders uit op te maken dan dat er hier en daar moet worden bezuinigd in de collectieve sector, maar dat dit zeker niet zal gebeuren op gebieden waarvoor de vakbeweging zich sterk heeft gemaakt. Zo manoeuvreert men langs de komende verkiezingen. Zo zal men moeten blijven manoeuvreren in de ruimte die de sociale partners de overheid laten, wil men zich niet of van werkgevers of van werknemers vervreemden.

De verantwoordelijkheid van het individu

De vaagheid rond het beleid van het nieuwe kabinet heeft ertoe geleid dat de massamedia zich nogal uitvoerig bezighielden met de wijze waarop Van Agt zelf zijn beleid typeerde. In plaats van de spreiding (of herverdeling) van kennis, macht, inkomen en bezit, zal het kabinet zich richten op de verwezenlijking van een maatschappij die voldoet aan waarden als gerechtigheid, ontplooiing (medezeggenschap en verantwoordelijkheid) en zorgvuldigheid. Goede christelijke beginselen, maar *wat* ermee te beginnen. Ook hier stuit een analyse vooral op gebrek aan achtergrondinformatie. Is gerechtigheid niet te operationaliseren in spreiding van kennis? enz. Het gaat niet om de motieven waardoor men gedreven is, het gaat om de maatschappelijke vormgeving ervan. Wat dat betreft zullen we moeten afwachten. Of het kabinet beperkt zich tot het formuleren van gedragsregels, codes, waarbinnen het z.g. vrije maatschappelijke verkeer tussen indivi-

duen en organisaties zich ontwikkelt. Of de overheid participeert op grond van eigen doelstellingen gericht op het functioneren van het sociale systeem in zijn totaliteit. Het gaat daarbij uiteraard niet meer om de keuze tussen nachtwakersstaat of verzorgingsstaat. Er is slechts ruimte voor kleine accentverschillen.

Te verwachten valt dat de accenten inderdaad wat zullen verschuiven. Van een visie op de structuur van onze samenleving en de allocatieprocessen die er zich afspelen naar de eigen verantwoordelijk van het individu. De staat stelt zich op om de „drop-outs” van het systeem op te vangen, op te lappen en ... in het systeem terug te plaatsen. Deze individualistische benadering kan uiteraard niet los gezien worden van de pogingen om besparingen in de collectieve uitgaven te verwezenlijken. De maatschappelijke ontwikkeling is echter anders. Zo langzamerhand zijn werkgevers, werknemers, kerken, noem maar op, tot de conclusie gekomen dat voor maatschappelijke problemen veel meer een structurele oplossing moet worden gezocht.

Zo is bijv. ook het alleszins lezenswaardige WRR-rapport 1) over sociale ongelijkheid nog volledig geënt op de beleidsuitgangspunten van het vorige kabinet. De WRR legt in haar advies vooral de nadruk op onderwijsvernieuwing (wederkerend onderwijs) en de noodzaak om ieder die *kan* werken werk te verschaffen. Echter, aldus het WRR-rapport, het tot nu gevoerde beleid heeft de bestaande verhoudingen nog geenszins doorbroken. Gelukkig maar, zouden we kunnen zeggen, want dat is ook niet de bedoeling. De bestaande machtsverhoudingen berusten immers op productieverhoudingen die wij (Nederland in de Europese ruimte) nauwelijks kunnen wijzigen.

APO's

Interessant is om die reden het trefpen tussen werkgevers en vakbeweging rond de arbeidsplaatsenovereenkomst (APO). Van Voorden 2) heeft er eerder

in deze rubriek op gewezen dat de APO's geen substantiële invloed op de werkgelegenheid zullen hebben. Inderdaad, het zal de sanering van het Nederlandse bedrijfsleven alleen wat kunnen vertragen. Het belang van de APO's ligt dus vooral in de zich wijzigende relatie tussen werkgever en werknemer op ondernemingsniveau. Het is niet onmogelijk dat de vakbeweging door middel van de APO greep zal krijgen op de interne arbeidsmarkt en op belangrijke investeringsbeslissingen. Of de vakbeweging die weelde kwalitatief zal kunnen dragen, zal moeten worden afgewacht en is een zaak van intern vakbondsbeleid. In ieder geval is een nieuwe stap gezet naar een meer structurele benadering van de arbeidsmarkt. Heel lang is de vakbeweging immers tevreden geweest met het collectiviseren van de belangenbehartiging op de *loonmarkt*. De arbeidsmarkt (of werkgelegenheidsmarkt) bleef de liberale rest. Voor de vakbeweging kwam het hooguit neer op individuele ontslagbemoediging via de commissie van advies van het GAB. Op deze wijze hield men, zo stelde men eufemistisch vast, de vinger aan de pols van het arbeidsmarktgebeuren. Nu de vakbeweging in het recente verleden steeds meer betrokken is geworden bij bijv. collectief ontslag, wenst zij ook mee te praten over de condities waaronder tot ontslag wordt overgegaan. Op de loonmarkt valt weinig eer meer te behalen. Op de arbeids- en werkgelegenheidsmarkt spelen zich de problemen af die de structuur van de samenleving bepalen (verdeling van arbeidskenmerken, actieven, niet-actieven enz.).

Arbeidsmarktbeleid

Wat concreter, maar naar zijn bedoelingen even moeilijk te traceren, is de sociaal-economische paragraaf in de regeringsverklaring. Vooral het voorge-

1) WRR, *Over sociale ongelijkheid*, 's Gravenhage, 1977.

2) W. van Voorden, *De arbeidsplaatsenovereenkomst in spiegel en in beeld*, *ESB*, 24 augustus 1977, blz. 818 e.v.

stelde arbeidsmarktbeleid trekt de aandacht. Daarbij stelt de regering voor de mobiliteit van arbeid te gaan bevorderen, o.m. door een intensivering van beroepvoorziening, van her-, om- en bijscholing, een betere toerusting van de GAB's alsmede een betere coördinatie tussen de uitvoeringsorganen voor sociale zekerheid en arbeidsvoorzieningen. De eerste en laatste zinsnede geven te denken. Vanwaar die nadruk op mobiliteit en waartoe? Op een krappe arbeidsmarkt is mobiliteit een middel om binnen de gefixeerde (in collectieve contracten vastgelegde) arbeidsvoorwaarden individuele positieverbetering na te streven. In een krappe arbeidsmarkt functioneert de beheering van het arbeidersgedrag maar moeizaam. Hoge mobiliteit werkt nl. ontwrichtend. Onze recente geschiedenis geeft daar boeiende staaltjes van te zien: zwarte lonen, het optreden van koppelbazen.

De vakbeweging heeft in het verleden meegeholpen de uitwassen van de vrije markt te voorkomen („worker control”), in ruil voor werkgelegenheid („job control”) en sociale zekerheid. Bedrijfstrouw en gezagsaanvaarding waren, aldus Ter Hoeven 3), de offers die de arbeiders moesten brengen. Met name de benadrukking van bedrijfstrouw als belangrijke waarde werkt nog steeds door en komt ons nu duur te staan. In een ruime arbeidsmarkt echter heeft de hoge mobiliteit deels een onvrijwillig karakter. Het allocatieproces — de juiste man op de juiste plaats — is onderhevig aan een systematische bijstelling van normen (selectiecriteria). De werkloosheid dreigt zich dan te concentreren op groepen die moeilijk plaatsbaar zijn. Maar „moeilijk plaatsbaar” is geen eenvoudig begrip. Het hangt bijv. samen met persoonlijke factoren die steeds verschillend kunnen worden gewaardeerd (zoals leeftijd, sexe) maar ook met de kans die een bemiddelaar heeft om effectieve zoekacties te ondernemen en bijv. de wijze waarop passende arbeid wordt gedefinieerd.

Hoge mobiliteit heeft in een ruime markt een even ontwrichtend karakter, maar het vertaalt zich dan veeleer naar ontwrichting van de sociale leefsituatie van het individu, voordat het evt. via arbeidersprotest zijn invloed op de arbeidsverhoudingen laat gelden. Gegeven de schaarse middelen, gegeven het kennelijke onvermogen van de overheid blijvende werkgelegenheid te creëren in sectoren waar koopkrachtige vraag bestaat, ontstaan er aan de periferie van de markt geïnfrioriseerde groepen waar geen vraag naar bestaat. De APO kan nu, door beheersing van de interne marktstructuur, enige invloed hebben op de samenstelling van die groepen en de herplaatsingskansen.

Overheidsbeleid moet zich derhalve eerst richten op de condities waaronder mobiliteit vrijwillig plaatsvindt. D.w.z.

de bestaande (om)scholingsmogelijkheden, dienen op effectiviteit te worden getoetst. Geografische mobiliteit dient kosteloos te geschieden. Onderzoek is nodig naar factoren die geografische mobiliteit belemmeren (problematiek van sociale integratie).

De kansen voor een deugdelijk arbeidsmarktbeleid zullen afhangen van de mate waarin werkloosheid eerlijk kan worden verdeeld. Erg optimistisch behoeven we daarover niet te zijn. Bij- en omscholingsexperimenten leveren nog te weinig op. Het arbeidsvoorzieningsbeleid blijkt niet in staat de kwalitatieve discrepanties op de arbeidsmarkt te overbruggen. Zo is de bouwmarkt, vnl. via de WAO, gesaneerd, maar nu blijkt het nodig buitenlandse arbeidskrachten aan te trekken.

Een tweede aandachtspunt vormt de relatie tussen uitkeringsorganen en arbeidsbemiddelaars. Zo zal er een „overlegorgaan werkloosheidswet” komen. Doelstelling is naast het verkleinen van de discrepanties op de arbeidsmarkt, activiteiten m.b.t. controle, begeleiding, fraudebestrijding en voorlichting. Binnen dit kader, gepresenteerd in het

Deze rubriek wordt verzorgd door de afdeling Sociaal-Economisch Beleid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

raam van de toenemende sociale premiedruk, zal ook een systeem van toezicht worden ontwikkeld op het werk van verzekeringsgeneeskundigen. Ook hier dus, naar wij aannemen, goede bedoelingen en weinig zicht op de mogelijke effecten. Is het de bedoeling dat de sociale verzekeringsorganen arbeidsbemiddeling zelf ter hand gaan nemen? Hoe kunnen discrepanties op de markt worden opgelost? Door scholingsactiviteiten of door een herdefiniëring van het begrip *passende* arbeid?

De vraag is ook op welk niveau het overlegorgaan zal gaan opereren en met welke middelen. In het verleden heeft de druk van de uitkeringsorganen op de bemiddelaar, diens taak bemoeilijkt en de relatie met de werkzoekende ernstig verstoord. In ieder geval moet worden gevreesd dat de aanvankelijk in het experiment „Arbeitsbureau Nieuwe Stijl” voorgestelde koppeling tussen bemiddeling en controle nu definitief van de baan is.

APO's en uitzendactiviteiten

Keren we nu terug naar de periferie van de arbeidsmarkt dan willen we nog een aantal opmerkingen maken over de houding van vakbeweging en overheid t.o.v. uitzendarbeid en uitzendbureaus.

Uitzendbureaus vervullen in ons land een uiterst nuttige, zij het discutabele functie. Die functie wordt sinds jaar en dag door de vakbeweging aangevochten en ook de overheid ziet met gemengde gevoelens aan, hoe aan de marge van de arbeidsmarkt, particuliere organisaties een graantje meepikken in de arbeidsbemiddeling.

Echte *arbeidsbemiddeling* mag de uitzendactiviteit overigens niet genoemd worden. De juridische constructie is er niet naar. En sinds 1965 is door de Wet op de terbeschikkingstelling van uitzendkrachten en het (sindsdien gewijzigde) vergunningenbeleid het uitzendwezen niet alleen onder overheidscontrole gebracht, maar ook feitelijk erkend: uitzendbureaus hebben een plek op de arbeidsmarkt veroverd. De vakbeweging wenst aan die positie zo snel mogelijk een eind te maken en heeft daartoe voorgesteld in APO's de clause op te nemen dat geen gebruik wordt gemaakt van uitzendkrachten tenzij in uitzonderingsgevallen, een en ander ter beoordeling van de ondernemingsraad.

Uiteraard is ook hier weer het uitgangspunt dat oneigenlijk gebruik van uitzendkrachten moet worden tegengegaan. Anderzijds echter wordt ook vastgesteld dat arbeidsbemiddeling hoe dan ook een taak is voor de overheid, ook aldus Fogarin 4) als het om het z.g. uitlenen of uitzenden gaat. Met de aloude constatering dat de overheid hier een taak heeft laten liggen, bepleit Fogarin onmiddellijk invoering van volledige arbeidsbemiddeling bij het GAB en het stopzetten van de vergunningverlening aan derden. Binnen twee jaar zullen dan alle particuliere uitzendactiviteiten moeten worden afgebouwd. Van de kant van de uitzendbureaus is er weinig begrip voor dit standpunt. Ook de overheid staat niet te dringen om het de uitzendbureaus erg moeilijk te maken. Dat kan „alweer” alleen de vakbeweging of de ondernemingsraad van de inhurende arbeidsorganisatie. De overheid zal echter wanneer zij daartoe de middelen vrij kan maken, de strijd met de uitzendbureaus aanbinden via *eerlijke* concurrentie, dan wel zich richten op de bemiddeling van tijdelijke arbeidskrachten die bij particuliere uitzendorganisaties (het gaat hen er niet om sociaal beleid te voeren) niet aan de bak komen. In dit kader is enkele maanden geleden een eerste, zij het uiterst curieuze stap gezet door de oprichting van „START”, de Stichting uitzendbureau arbeidsvoorziening.

3) P. J. A. Ter Hoeven (red.), *Breukvlakken in het arbeidsbestel*, Alphen aan den Rijn, 1972, blz. 34.

4) A. Fogarin, in: *Uitzendbureaus ter sprake*, SMO, Scheveningen, 1977.

Ten slotte: de overheid als koppelbaas

START stelt zich ten doel het bevorderen van de duurzame arbeidsinspanning van personen die niet *onmiddellijk* in vast dienstverband plaatsbaar zijn. D.w.z. uitzending wordt hier gebruikt als middel om uiteindelijk een vaste baan voor de werkzoekende te kunnen vinden. Een motief dat trouwens ook door veel uitzendkrachten wordt genoemd. START beperkt haar activiteiten echter tot minder validen, werknemers van vijftien tot veertig jaar of ouder en tot werknemers die na een inschrijving van 3 maanden op het GAB niet bemiddelbaar bleken.

Het feit dat er voor bijzondere groepen

op de arbeidsmarkt bijzondere activiteiten worden ontplooid om hen aan het werk te helpen, moet worden toegejuicht. Curieus is echter wel dat permanent aanbod geplaatst wordt op tijdelijke vraag. Dat de vakbeweging hiermee akkoord is gegaan, moet kennelijk uit sociale overwegingen worden verklaard. Te denken valt aan de mogelijkheid om arbeidservaring op te doen. Echter, het verschil met de praktijk van koppelbazen en uitzendbureaus die men niet zelden oneigenlijke activiteiten op dit gebied verwijt, begint nu wel erg klein te worden. De definitie van „niet onmiddellijk plaatsbaren” is zo ruim dat het GAB een groot deel van haar bestand kan overhevelen naar

START met als gevolg daling van de werkloosheidscijfers en de sociale uitkeringen. Het heeft er alle schijn van dat het hoofdzakelijk om dit laatste te doen is. Het zal daarom interessant zijn om over een jaar het „vaste-plaatsings”percentage te vernemen. Het gevaar bestaat dat dit klein zal zijn.

Het lijkt derhalve beter uitzendarbeid te beperken tot *tijdelijke* vraag en *tijdelijk* aanbod. Integratie van uitzendbemiddeling in het GAB kan er juist toe bijdragen dat de tijdelijke bemiddeling naar vast werk en de verwijzing van vaste werkkrachten naar tijdelijk werk kan worden uitgebannen.

Leo Faase

Paul G. Hoel en Raymond J. Jessen: *Basic statistics for business and economics*. John Wiley & Sons, Sussex, 1977, 536 blz., £ 10.

Volgens titel en voorwoord is dit boek bedoeld als een eerste leerboek in de statistiek. Voor de meeste onderwerpen is dit zonder meer het geval, maar de onderwerpen „Analysis of variance” (Hfst. 13), „Survey designs” (Hfst. 14) en „Statistical decision” (Hfst. 17) moeten eerder tot de stof voor gevorderden worden gerekend.

De auteurs hebben beiden een indrukwekkende staat van dienst, vooral Paul Hoel heeft verschillende andere hand- en leerboeken op zijn naam staan. Men vindt daar in het besproken boek iets van terug in de vorm van de voorzichtigheid en vooral de bezonkenheid waarmee verschillende onderdelen worden behandeld.

In bijna 500 pagina's, verdeeld over 17 hoofdstukken, wordt een vrij compleet pakket statistiek voor economen aangeboden. De enige „topic” die ik mis zijn de verdelingsvrije methoden, niet alleen vanwege hun toepassingsmogelijkheden, maar ook omdat ze het inzicht in de betekenis van de „gehandhaafde hypothesen” van de klassieke toetsen kunnen vergroten. Interessante onderwerpen die wel aan de orde komen, zijn autocorrelatie en autoregressie, die toegepast in de tijdreeksanalyse, een eerste notie geven van de Box-Jenkins methoden.

Het boek is uitstekend verzorgd, met een aantrekkelijk gebruik van (blauwe) kleur in grafieken, tabellen, paragraafkoppen en formulenummers, maar zonder de overdaad aan onderstrepingen en „head-line” markeringen die in soortgelijke boeken wel eens wat te veel van het goede zijn.

Aantrekkelijk zijn ook de „review illustrations”, opgaven met compleet uitgewerkte antwoorden, die vooral bij zelfstandige bestudering heel waardevol zullen zijn. Van de (zeer vele) opgaven zijn van de oneven genummerde bovendien korte antwoorden gegeven.

Opmerkelijk is de zeer bescheiden literatuurverwijzing — alleen na Hfst. 1 — en dan nog met een paar oudgedienden als Huff, Moroney en Wallis & Roberts, waarvan de eerste twee namen zijn gespeld als Hoff en Monronney, zodat moeilijk kan worden aangenomen dat aan deze sectie erg veel zorg is besteed.

Ik heb weinig storende drukfouten gevonden, des te opvallender is die in de toelichting in de kop van tabel IX, voor het gebruik van de χ^2 -verdeling bij $v > 100$, waar de term $\sqrt{2v^2}$ in plaats van $\sqrt{2x^2}$ het recept nagenoeg onbegrijpelijk maakt voor wie het niet al kende.

Een enkele maal kan de verbaal-bezonken behandeling van de stof zijn doel voorbijschieten. Zo kan ik me voorstellen dat de lezer in het hoofdstuk over tijdreeksen (Hfst. 16) het spoor bijster raakt, al moet evenzeer worden gesteld dat voor wie het onderwerp kent dit hoofdstuk één van de aardigste is om te lezen.

Aangezien het wiskundig niveau van het boek zeer bescheiden is („calculus” wordt niet bekend verondersteld en ook ingewikkelde afleidingen in somnotatie blijven meestal achterwege) is de behandeling van met name de continue dichtheidsfuncties noodzakelijk nogal mager. Zelfs de formele definitie van een elementair begrip als mathema-

tische verwachting valt al buiten het bestek.

Een kleine onnauwkeurigheid die het begrip in dat hoofdstuk niet ten goede zal komen, vond ik in Hfst. 6 bij de introductie van de centrale-limiet-stelling: gemiddelde en standaardfout van een steekproefgemiddelde zijn altijd gelijk aan μ en σ/\sqrt{n} , ongeacht de steekproefomvang. Daar is nog slechts de normaliteit van de trekkingsverdeling aan toe te voegen. De formule voor de variantie van een som respectievelijk verschil van twee onderling onafhankelijke steekproefgemiddelden komt dan in een volgende paragraaf een beetje als mosterd na de maaltijd.

In het hoofdstuk over de Chi-kwadraatverdeling viel het me op dat bij de „goodness-of-fit”-toetsen geen apart symbool voor de toetsingsgrootte wordt geïntroduceerd, hoewel de verdeling van die toetsingsgrootte slechts bij benadering χ^2 is, terwijl bij de toets voor een steekproefvariantie wel een apart symbool wordt geïntroduceerd (ongelukkigerwijze de letter v die moeilijk zal zijn te onderscheiden van het symbool v voor het aantal vrijheidsgraden), hoewel daar de verdeling onder de normaliteitsveronderstelling exact χ^2 is.

In het laatste hoofdstuk behandelen de auteurs ook enige voorbeelden van „Bayesiaanse” schattingsmethoden. Op glad ijs begeven ze zich daarbij niet, want de te schatten parameter kan in elk van de voorbeelden worden opgevat als een stochastische variabele met een bekende kansverdeling, waarmee de gehele discussie rond de betekenis van een a priori verdeling buiten beschouwing kan blijven.

De bovengenoemde punten kunnen bij zelfstandige bestudering enigszins hinderlijk zijn. Ik ben daarom van mening dat dit boek met name zeer geschikt is voor wie graag op een aantrekkelijke manier het „hoe” te weten wil komen, zonder al te veel met het „waarom” te worden geplaagd.

G. J. van Driel